
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР — ІНСТИТУТ ЗООЛОГІЇ

І. Т. СОКУР

**ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ
ТА ВИКОРИСТАННЯ
ФАУНИ
ССАВЦІВ УКРАЇНИ**

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1961

В монографії наводяться численні історичні дані про поширення багатьох видів диких звірів на території України протягом XI—XX ст. і про способи їх господарського використання в різні історичні періоди. Розглядаються також господарське значення сучасної фауни ссавців України і шляхи її використання.

Розрахована на спеціалістів-біологів (дослідників-зоологів, викладачів вузів і середніх шкіл, студентів).

Відповідальний редактор доктор біол. наук *І. Г. Підоплічко*

Иван Тарасович Сокур
Исторические изменения и использование фауны млекопитающих
Украины
(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту зоології АН УРСР

Редактор видавництва *Л. П. Брагінський*

Технічний редактор *О. М. Лисовець*

Коректор *Н. П. Баранова*

6Ф 15557. Зам. № 2686. Вид. № 95. Тираж 500. Формат паперу 60x90/16
Друк. фіз. аркушів 5,25. Умови, друк, аркушів 5,25. Обліково-видавн. аркушів 5,3.
Підписано до друку 3. IV 1961. Ціна 26 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, Рєпіна, 4.

ПЕРЕДМОВА

Успішне використання сучасної фауни в умовах соціалістичного господарства неможливе без глибокого і всебічного розуміння її історії і тенденцій майбутнього розвитку.

Проте питання історії фауни, зокрема на Україні, висвітлені ще недостатньо. Якщо характер змін видового складу фауни ссавців України в історичному минулому в значній мірі з'ясовано, то причини цих змін ще «є завжди зрозумілі. Тому метою нашого дослідження було вивчити зміни фауни ссавців на території України протягом останнього тисячоліття нашої ери, коли фауна України зазнавала особливо значних змін. Багато видів, що порівняно недавно у великій кількості населяли її територію, зовсім зникли, а інші стали рідкісними. В той же час численні види ссавців, пристосувавшись до умов, що створились на території України в результаті розвитку сільського господарства, стали шкідниками сільськогосподарських культур або небезпечними переносниками збудників інфекційних хвороб людини і свійських тварин.

Протягом XI—XX століть на території України відбувалось інтенсивне освоєння природних ландшафтів, що не могло не позначитись на стані фауни. Умови існування тварин на сучасних сільськогосподарських та інших угіддях території України докорінно відрізняються від природних умов у минулому. В зв'язку з цим і фауна в умовах сучасного культурного ландшафту має риси, різко відмінні від минулих. Безперечно, на різних стадіях розвитку людського суспільства практичне значення диких ссавців і форми їх господарського використання були неоднаковими. В класовому суспільстві, основою якого є приватна власність, використання природних багатств, в тому числі й фауни, завжди проводилось хижацькими методами, що призводило в більшості випадків до винищення цінних і корисних видів.

В соціалістичному суспільстві використання природних багатств, особливо багатств живої природи, відбувається на строго науковій основі. Тому одним з найголовніших завдань будь-якого **[кінець с. 3]**

дослідження фауни є розробка наукових основ її практичного використання. Вирішенню цих завдань і була підпорядкована наша робота.

В основу цієї праці покладені матеріали багаторічних досліджень фауни ссавців України, проведених як особисто автором, так і іншими зоологами України. Крім того, автором використані численні літописні та архівні джерела, записки вітчизняних і зарубіжних мандрівників, що відвідували в минулому територію України, історична, географічна, археологічна та спеціальна зоологічна література, матеріали управління мисливського господарства УРСР та «Укоопживсировини».

[кінець с. 4]

ЗМІНИ ВИДОВОГО СКЛАДУ ФАУНИ ССАВЦІВ УКРАЇНИ В ХІ—ХХ СТ. ТА ЇХ ПРИЧИНИ

Особливістю природи України в минулі століття була значна лісистість північних та гірських районів і цілинистість степів південних районів. У міру заселення території України в лісовій і лісостеповій зонах відбувалося вирубування лісу, а на його місці створювалися сільсько-господарські угіддя. Південні степові райони спочатку використовувалися для випасання свійських тварин, а згодом також були перетворені в сільськогосподарські угіддя.

Освоєння земель України почалося задовго до нашої ери, проте найбільш інтенсивно людина почала впливати на рослинний і тваринний світ лише в другому тисячолітті н. е.

У зв'язку з тим, що на початку другого тисячоліття н. е. територія України була ще мало заселена і освоєна, дикі звірі у великій кількості населявали лісові, лісостепові, степові і водні угіддя. Про багатство фауни звірів на території України а минулому свідчать численні археологічні та писемні дані. В російських літописах зустрічаються назви багатьох звірів нашої фауни, таких, як дикий кінь, тур, зубр, лось, олень, серна, козуля, дика свиня, ведмідь, вовк, куниця, горностай, заєць, білка, видра та інші.

З «Поченія» Володимира Мономаха ми дізнаємось, що з лісах Чернігівщини в XII ст. водились дикі коні, дикі бики-тури, зубри, олені, лосі, дикі свині, ведмеді, вовки. Митрополит Пимон, який мандрував у 1392 р. в Цареград, писав, що на території південних степів «зверей множество: козы, лоси, волки, лисицы, выдры, медведи, бобры и птицы» (цит. за І. Аристовим, 1866). Матвій Меховський (1517) зазначав, що Подільська земля «багата кіньми, биками і отарами овець, хутром куниць, білок і лисиць». Михайло Литвин (1550) повідомляє, що на Україні «зверей такое множество в лесах и степях, что дикие быки, дикие ослы и олени убиваются только для кожи, а мясо бросается, кроме филейных частей; коз и кабанов оставляют без внимания.

кінець с. 5]

Газелей такое множество перебегают зимою из степей в леса, а летом в степи, что каждый крестьянин убивает тысячи. На берегах живет множество бобров».

Історичні зміни фауни України досліджені досить ретельно, але причини цих змін ще не з'ясовані. О. О. Браунер (1935) вважає, що основною причиною зміни тваринного світу півдня України було господарське освоєння території. На думку О. П. Корнеєва (1953), зменшення кількості мисливських звірів на Україні було зумовлене інтенсивним їх промислом. І. Г. Підоплічко (1951), розглядаючи історію четвертинної фауни європейської суші, вказує, що значні зміни фауни виникали не тільки внаслідок змін природних умов, а й під впливом мисливства, скотарства і землеробства. С. В. Кириков (1952, 1955, 1958), який спеціально досліджував історичні зміни тваринного світу Радянського Союзу, прийшов до висновку, що найголовнішими причинами повного зникнення деяких видів хребетних тварин або різкого зменшення їх поголів'я були докорінні зміни природних умов, викликані господарським освоєнням території і надмірним промислом тварин.

Для з'ясування історичних змін фауни ссавців України слід розглянути ці зміни на прикладі окремих видів.

ВИДИ ССАВЦІВ, ЩО ЗНИКЛИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ ОСТАННЬОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ

Дикий кінь — *Equus equus*

Дикий кінь, відомий в науковій літературі під назвою *Equus equus* (для палеоліту), тарпана (*Equus tarpan*) та ін. (для недавніх століть), був досить поширений в степах Європейської частини СРСР, зокрема і на Україні, про що свідчать рештки його кісток, знайдені при розкопках археологічних пам'яток, а також численні писемні дані. Рештки дикого коня знайдені при розкопках палеолітичних пам'яток на території Чернівецької, Київської, Житомирської, Полтавської, Одеської, Дніпропетровської, Хмельницької і Чернігівської областей. На місцях поселень XII–XIII ст. дикий кінь знайдений в Київській області (Підоплічко, 1938, 1956).

За писемними джерелами, дикі коні на території України кількістю не поступалися таким тваринам, як олені, дикі свині, козулі. Ще Геродот у VI книзі своєї «Історії» зазначав, що «третья ріка (Дніпро. — І. С.) починається в Скіфській землі Гіпанії, витікає з великого озера, навколо якого знаходять собі пасовище дикі коні». Пізніше про диких коней на півдні України повідомляв Страбон. Пліній повідомляє, що дикі коні водяться на півночі (хоч не зазначає конкретно, де саме). З «Поучення» Володимира Мономаха ми дізнаємось, що на території Чернігівської області в XII ст. водились дикі коні. «А се в Чернигове,— говорить Володимир Мономах,— деял есьм **кінець с. 6**»

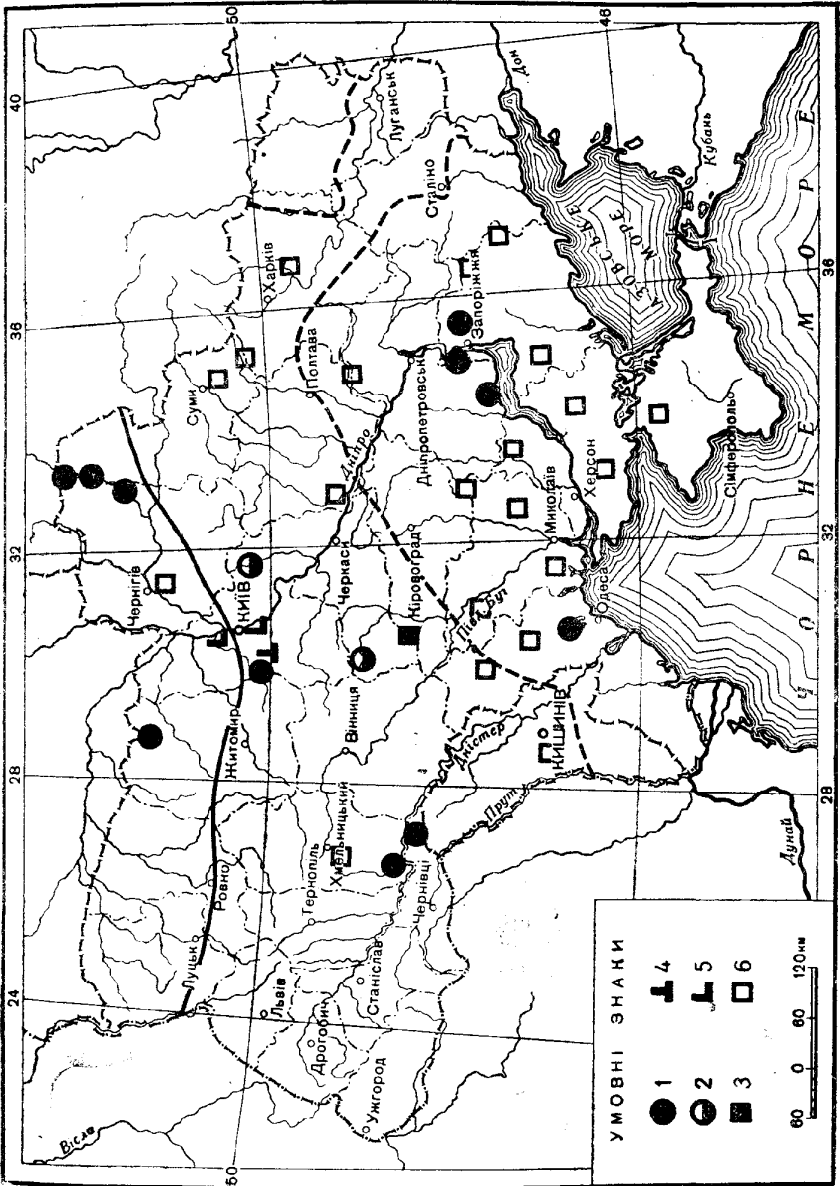

Рис. 1. Поширення дикого коня на території України:

1 — паселіт, 2 — паселіт, 3 — стійсько-сарагатські поселення, 4 — торф, 5 — поселення XII—XIII ст., 6 — історично минулі часи.

конь диким своїма руками, овязал есьм в пущах 10 и 20 живых конь, а краме того ж по Роси ездя имал сем своїма руками те же конь дики».

Якщо в поліських районах в ті часи було багато диких коней, то, очевидно, не менше їх було і в степових районах України.

Пограничний староста Претвіч-Барський повідомляв у 1550 р., що «в степах всюди багато звірів — диких коней, зубрів, оленів і від слідів їх табунів трудно відрізнати сліди невеликого загону татар». Матвій Меховський (1517) пише, що дикі коні були в литовських лісах на початку XVI ст. М. Кромер (1555) розповідає, що «а Поділлі дикі коні пасуться табунами. Мартин Броневський (1578) в опису Очаківської землі також згадує про диких коней. Л. Боплан (1660), що перебував на Україні багато років, повідомляє дуже цікаві дані про диких коней, які водилися в той час на Україні. «Дикі коні,— пише він,— ходять табунами від 50 до 60 голів, нерідко вони примушували нас братися за зброю: здалека ми приймали їх за татарську кінноту». І. А. Гільденштедт (1791), який відвідав околиці Новохоперська у 1768 р., — вказує, що років за 20 до того (тобто близько 1748 р.— *l. c.*) дикі коні зустрічались у цих степах досить часто. Володимир Ізмайлов (1799) писав, що недалеко від Херсона, у безводному степу, жили табуни диких коней. Згідно з даними Г. Рачинського (1721), у першій половині XVIII ст. дикі коні водилися «є лише на Правобережжі України, а й на великій території південноросійських степів, проте в той час кількість їх зменшувалася внаслідок зростання населення. В. Юнкер (1764) також писав про диких коней у приазовських степах, яких він вважав за здичавілих свійських коней.

І. Н. Шатилов (1884) висловив справедливий сумнів у тому, що за 40 років навряд чи свійські коні змогли перетворитися в диких. І. А. Гюльденштедт (1791) згадує, що під час його перебування в приазовських степах нерідко зустрічались великі табуни диких коней, які пізніше знищувались у великій кількості ногайцями.

І. Г. Георгі (1880) відмічає, що дикі коні раніше водилися в степах між Дністром і Бугом, а також у кримських, донецьких і каспійських степах, і що тепер вони зустрічаються в цих місцях надзвичайно рідко.

Д. Бантиш-Каменський (1810) писав, що «в лісах Молдавії водяться табуни диких коней». Ф. Кеппен (1822) повідомляє, що в 1820 р. дикі коні водилися на території Висунського степу між Інгулом і Інгульцем. Л. Будберг (1832) також пише, що в степах, між нижньою течією Дністра і Перекопом, пасуться невеликими табунами дикі коні. І. Андрієвський (1839) у своїх замітках пише про диких коней у Завадівському маєтку біля Каїрів (сучасна Херсонська область). П. Ёнш (1842) повідомляє, що на початку 40-х років у Катеринославському повіті існувало також чотири косяки, але всього з 60 голів, третю частину яких становили

кінець с. 8

здичавілі коні. В минулому в цих місцях, як зазначає Єнш, зустрічались табуни диких коней по 150 голів.

К. Зеленський (1857) твердить, що в 1855 р. дикі коні на території Херсонщини майже зовсім перевелись. І. Н. Шатилов (1884) зазначав, що в 1866 р. на заградівських степах, недалеко від границі ново-воронцовських земель, водився невеликий табун, що складався з семи диких коней. Це було останнє повідомлення про диких коней на Правобережній Україні. Ф. Кеппен (1896), посилаючись на усне повідомлення Ф. Є. Фальц-Фейна, твердить, що між 1879 і 1882 рр. у Катеринославському повіті були забиті останні дві самки дикого коня. Отже, останні дикі коні на Україні були знищені на Правобережжі, мабуть, в 1868 р., а на Лівобережжі — в 1882 р. Таким чином, зменшення чисельності диких коней на території України відбулося в основному протягом XVII—XVIII і XIX ст., тобто в період найбільш інтенсивного освоєння природних районів.

Основними і вирішальними факторами зникнення диких коней на території України були перетворення людиною цілинних степів на сільськогосподарські угіддя і безпосереднє знищення цих тварин.

Кулан — *Azinus hemionus*

Кулани зараз зустрічаються в східних районах Туркменської РСР, а також в степах Центральної Азії, розташованих за межами СРСР. В минулі часи кулани були поширені в Степу і Лісостепу Середньої і Південної Європи, в тому числі і на Україні, про що свідчать викопні рештки і писемні дані. Так, кісткові рештки куланів знайдені при розкопках пізньотрипільського поселення в Усатові (Одеська область); в пам'ятках епохи бронзи — на Дону; в Ольвії — в шарах, що відносяться до початку нашої ери; у Вишгороді (Київська область) — у шарах XII ст. (Підоплічко, 1951).

Про існування кулана на Україні свідчать і писемні дані. Страбон у своїй «Географії», описуючи місцевість між Рейном і Танаїсом (Доном), вказує на диких кіз і ослів. Матвій Меховський (1517), описуючи диких тварин Литви, згадує і про онагрів. Михайло Литвин (1550) також повідомляє про диких ослів на Україні. Таким чином, викопні рештки і писемно-історичні дані свідчать про те, що кулани існували на території України в нашому тисячолітті. Достовірних даних про час зникнення куланів на Україні немає. І. Г. Підоплічко (1951) вважає, що остаточне їх зникнення в лісостепових районах України припадає на XVI ст. Причиною цього, крім зміни природних ландшафтів, викликаних освоєнням краю людиною, був також безпосередній промисел куланів. В цитованій праці Михайла Литвина говориться, що диких ослів і оленів здобувають лише заради шкіри.

кінець с. 9

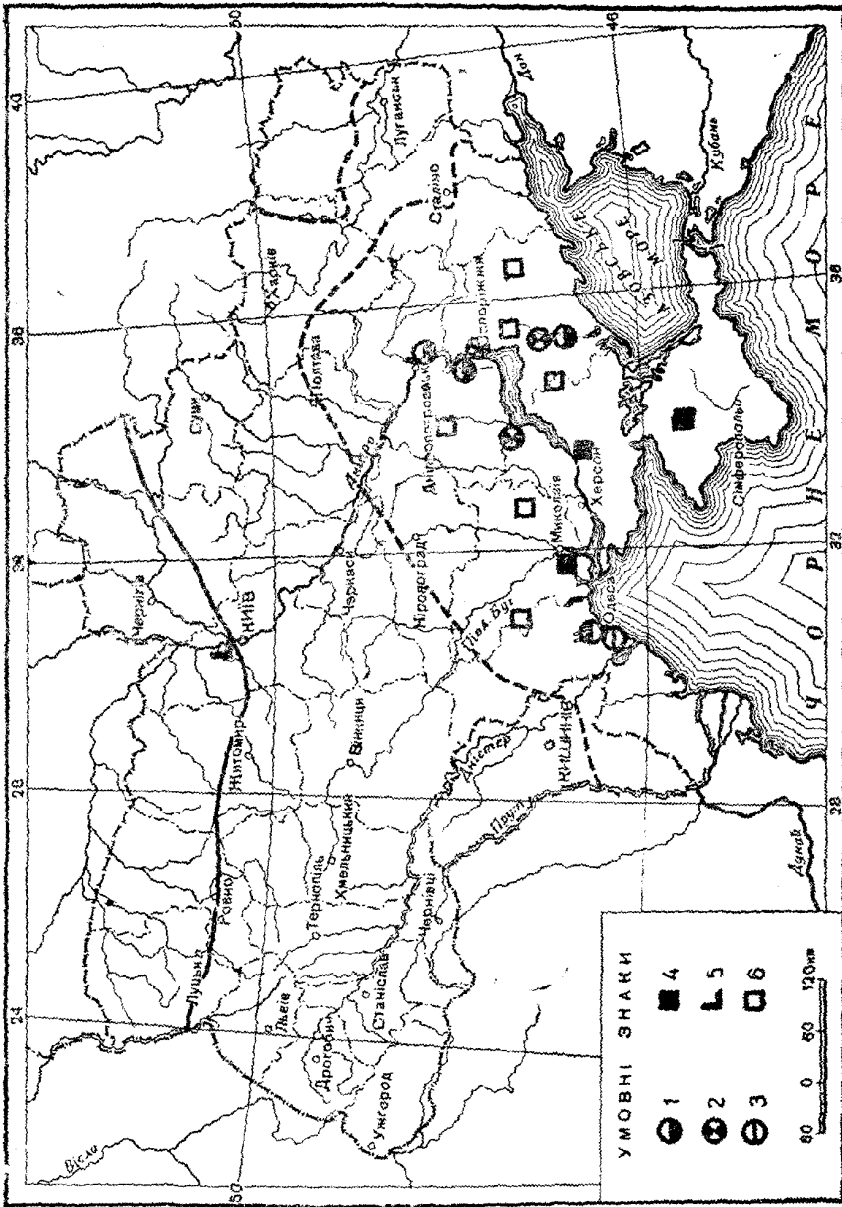

Рис. 2. Поширення кулана на території України.

1 — неоліт, 2 — бронза, 3 — трипільські поселення, 4 — скіфсько-сарматські поселення, 5 — поселення XII—XIII ст., 6 — історично мінувалі насл.

Тур — *Bos primigenius*

Тур — повністю вимерла тварина. Про існування його на території України в минулому свідчать палеонтологічні, археологічні та писемні дані. Викопні рештки тура знайдені в Київській, Миколаївській, Житомирській, Львівській і Тернопільській областях (Підоплічко, 1956).

Відомості про тура на території України ми знаходимо в «Поучении» Володимира Мономаха, в якому згадується ряд зустрічей з небезпечними звірами, в тому числі і з туром, під час полювання на території сучасної Чернігівщини. В 1573 р. французький дослідник Бліз де Віженер повідомляє, що на Правобережжі і на Волині водяться тури, яких охороняють у спеціальних огорожених загонах. Л. Боплан (1660) вказує на наявність тура у північних районах України. Про тура згадується і в такій стародавній пам'ятці, як «Слово о полку Игореве», в російських билинах, казках і поговірках. Про існування тура на Україні свідчать і назви населених пунктів і окремих місцевостей (Турове болото, Турів ліс, Турова балка та ін.), прізвища (наприклад, прізвище запорізького козака у війську Богдана Хмельницького — Тур).

Достовірних даних про час остаточного зникнення тура на Україні немає. Відомо лише, що на території Польщі останній тур був знищений на початку XVII ст. (1627 р.), а на Україні цих тварин Боплан спостерігав у середині XVII ст.

Отже, на території України тур існував значно довше, ніж у Західній Європі.

Чисельність турів на Україні на початку нашого тисячоліття була незначною. Про це свідчить і мала кількість даних про цих тварин, і той факт, що в XVI ст. тур уже знаходився під охороною (за вбивство його загрожувала смертна кара). В Мазовецьких лісах у XV–XVI ст. цих тварин спеціально підготовували взимку і для цього населення примушували заготовляти сіно (Долгих, 1905). Про невисоку чисельність турів на півночі України уже на початку нашого тисячоліття свідчить і те, що Володимир Мономах за своє життя здобув десятки диких коней, а з туром зустрічався лише двічі. І. Г. Підоплічко (1951), аналізуючи причини нечисленності тура, зазначає, що, на відміну від зубрів, які жили і кочували по степах і лісах з полянами, по луках та інших трав'янистих угіддях, тур був більше прив'язаним до певних стацій лучного типу і менш численним, ніж зубр. Спорідненість тура із свійським сірим українським биком свідчить про те, що тур, подібно до дикого коня, був приручений людиною давно. Освоєння людиною порівняно обмежених лучних стацій спершу для пасовищ свійських тварин, а згодом для посіву сільськогосподарських рослин позбавило цих тварин основних місцеперебувань. Причиною остаточного зникнення тура на Україні було його безпосереднє знищення людиною.

кінець с. 11

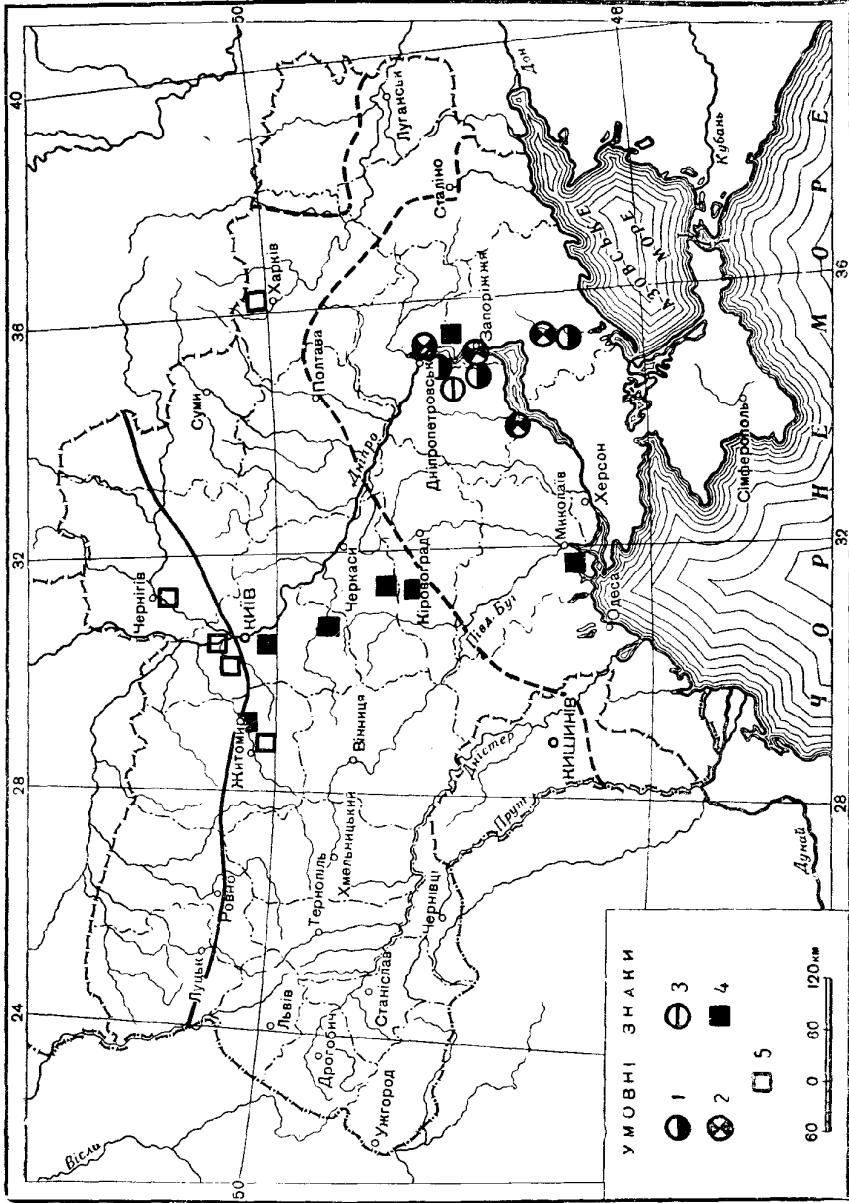

Рис. 3. Поширення тура на території України:

1 — типичні поселення; 2 — блукачі; 3 — тимчасові поселення; 4 — сільсько-сирмацькі поселення; 5 — ієрогліфічно-мисливські місця.

Зубр — *Bison bonasus*

В наші часи зубри збереглися лише на території заповідників — Беловезької Пущі (Білоруська РСР), Приоксько-терасного (Московська область) і Кавказького.

В минулому зубри були досить поширені на території Європи і Азії. На Україні вони населяли всі природні зони, про що свідчать їх численні викопні рештки, знайдені на території майже всіх областей УРСР (Підоплічко, 1956).

Згідно з літописними даними, зубри були досить звичайними тваринами в Європі, в тому числі й на землях України. В XII ст. київські князі полювали на зубрів. Матвій Меховський, описуючи звірів Литви, згадує і зубра. За даними пограничного старости Претвіча-Барського, зубри у великій кількості водилися в 1550 р. на території Правобережного Лісостепу, про що зазначається в описі Брацлавського замка (1552). В розділі «О пожитках замка Брацлавського» написано: «Зубрів, оленів і лисиць та іншого звіра множество» (цит. за М. Грушевським, 1900). М. Кромер (1555) пише, що «зубри водяться в пущах княжих, і перш за все на Поділлі».

С. Герберштейн (1549) повідомляє, що крім тих тварин, які водяться в Німеччині, в Литві є «бізанти, лосі та інші тварини». Л. Боплан (1660) зазначає, що на півночі України в XVII ст. водилися буйволи і взагалі велика рогата худоба. І. Г. Підоплічко (1951) вважає, що Боплан мав на увазі не лише тура, а й зубра. Таким чином, палеонтологічні і писемно-історичні дані свідчать про значне поширення зубра на території України в минулому. Достовірних відомостей про остаточне зникнення зубрів на Україні немає. І. Г. Підоплічко (1951) вважає за час зникнення їх на Україні XVI ст.

Аналіз писемно-історичних даних про поширення зубра на Україні в минулі часи показує, що скорочення його ареалу і зменшення чисельності відбувалося в залежності від ступеня господарського освоєння людиною окремих природних районів. І. Г. Підоплічко, аналізуючи приуроченість зубрів до відкритих трав'янистих стацій рівнин і гірських схилів, які першими були освоєні людиною, висловлює думку, що ці крупні тварини не могли існувати в умовах, створених розвитком сільськогосподарської культури. Зникнення зубрів на території України було прискорене інтенсивним полюванням на них. Вже в палеоліті існувало облавне полювання на зубрів, під час якого знищувалися не окремі звірі, а десятки і сотні тварин. Наприклад, в одній лише Амвросіївській палеолітичній стоянці (на території сучасної Сталінської області) були знайдені рештки стада зубрів чисельністю близько 1000 голів (Підоплічко, 1951). Крім того, зменшення кількості зубрів в значній мірі пояснювалося досить низькою їх плодючістю. Як відомо, тривалість життя цих тварин становить в середньому 40 років, статевозрілими вони

[кінець с. 13]

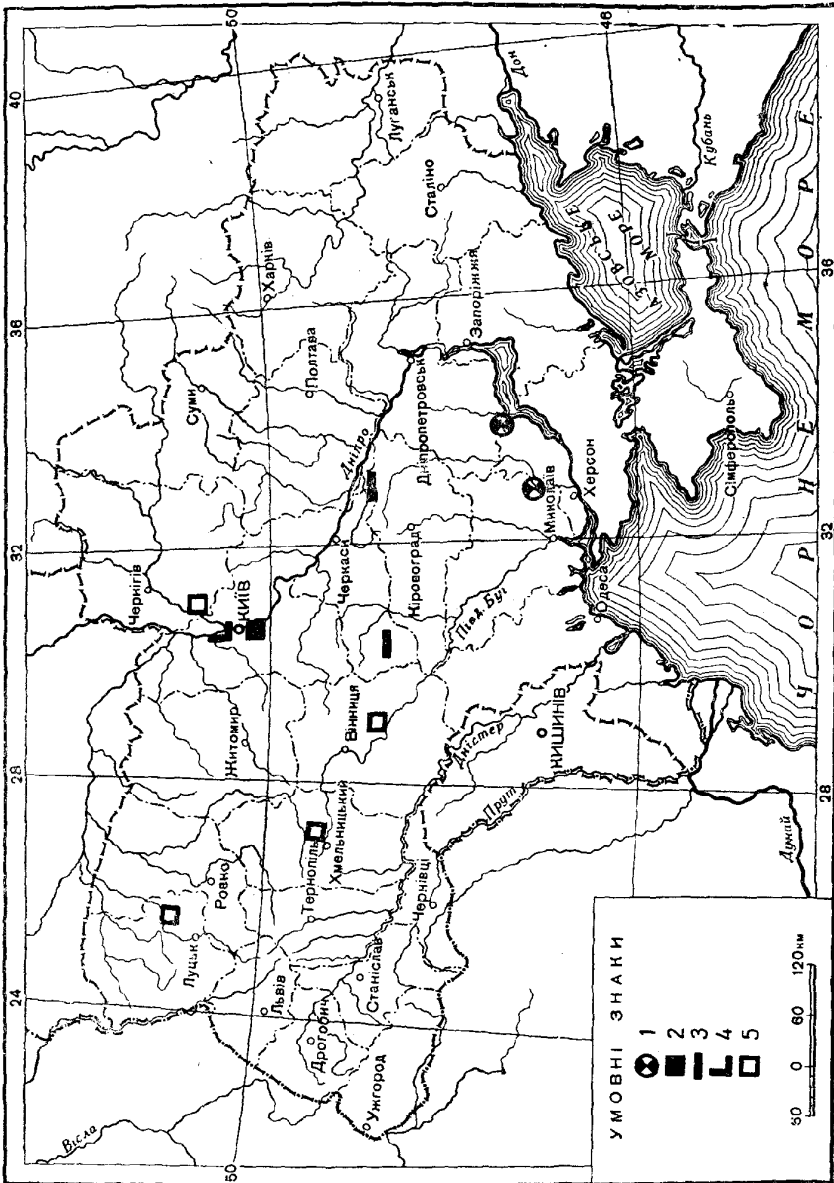

Рис. 4. Поширення зубра на території України:

1 — ліс, 2 — степ, 3 — луки, 4 — ліс, 5 — степ

стають після трирічного віку, а розмножуватись починають лише на шостому році життя. Після дев'ятимісячної вагітності самки народжують одне теля. Якщо врахувати, що здатність зубриць до наступного розмноження настає через 2–3 роки, а тривалість їх життя на 10 років менша, ніж у самців, то весь приплід від одної самки за все її життя при самому вдалому збігу обставин буде становити не 20 голів, як зазначає І. Г. Підоплічко (1951), а 16. У зв'язку з цим промисел зубрів відіграв завершальну роль у їх зникненні.

Сайга — *Saiga tatarica*

В наші часи сайга збереглася лише на території степів нижньої Волги та Казахстану до Джунгарії. На території України у вільному стані не живе (крім зоопарку Асканія-Нова і о-ва Бірючого в Азовському морі, куди вона була випущена з метою реакліматизації в 1958 р.).

У давні часи сайга у великій кількості населяла степові і лісостепові райони України, про що свідчать знахідки її викопних решток при розкопках археологічних пам'яток, а також численні писемно-історичні дані. Кісткові рештки сайги з палеоліту знайдені в Одеській області, з неоліту — в Херсонській області, а в пам'ятках пізнішого часу (аж до XII ст. н. е.) — в Миколаївській, Дніпропетровській, Кримській, Херсонській і Київській областях (Підоплічко, 1938, 1956; Цалкін, 1959).

З достовірних писемно-історичних джерел можна назвати повідомлення С. Герберштейна (1549), який писав про існування сайги в степах біля Борисфена (Дніпро) і Танаїса (Дон).

Л. Боплан (1660) повідомляє, що «по степах України розгулюють цілими стадами олені, лані, сайгаки». В 1738 р., за царювання Анни Іоанівни, егермейстерською конторою був складений список місцевостей Росії, в яких водяться звірі. Серед них згадується і Малоросія, з території якої мусили доставляти в Петербург козуль, сайгаків і диких свиней. З Лівобережної України за період з 1750 до 1763 р. в Петербург було відправлено 65 сайгаків (М. І. Плохінський, 1891). За даними Г. Рачінського (1745), сайгаки ще зустрічались біля Умані, Нової Січі, в басейні рр. Ташлика, Синюхи, Мертвоводу, Інгулу, а також Інгульця, Конки та їх приток. Згідно з даними А. Меєра (1794), в кінці XVIII ст. сайгаки були ще поширені в степах між Південним Бугом і Дніпром, а за даними П. Палласа — від придніпровських степів до Північного Кавказу і волзько-уральських степів. Отже, у XVIII ст. на території України сайгаки ще існували. Проте вже в середині XIX ст., за свідченням К. Ф. Кесслера (1851), вони «решительно не встречались более в полтавских степях». Достовірних даних про час остаточного зникнення сайгаків на землях України немає. І. Г. Підоплічко вважає, що цим періодом було XIX ст.

кінець с. 15

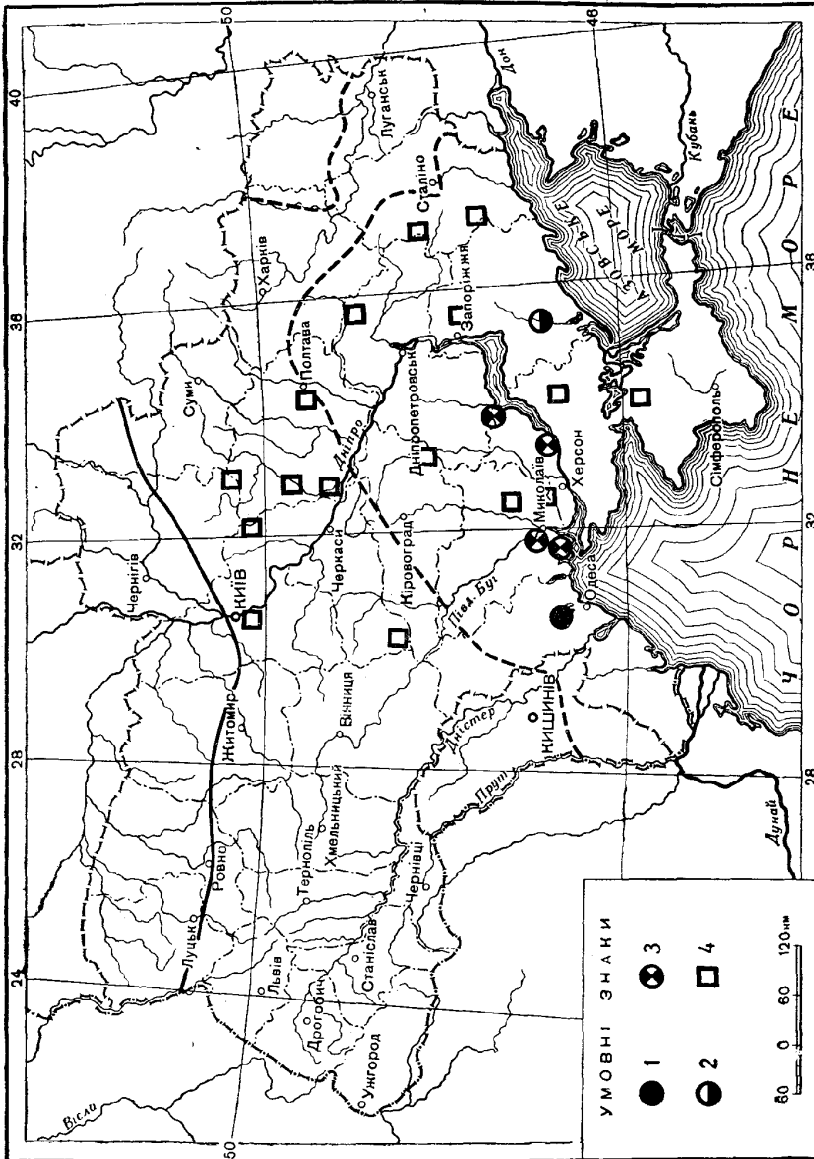

Рис. 5. Поширення сайги на території України:

1 — палеоліт, 2 — неоліт, 3 — бронза, 4 — історично минулі часи.

Головною причиною зникнення цих тварин на Україні ряд авторів вважає освоєння людиною цілих степів, що ліквідувало основні стадії сайгаків. Крім того, значну роль відіграло і безпосереднє нищення сайгаків під час промислу, особливо після з'явлення вогнепальної зброї. Смачне м'ясо, що вживалося в їжу, цінна шкіра, з якої виготовляли одяг, високо цінилися населенням України. Здатність сайгаків кочувати на великі відстані в розшуках кормів, і притому великими табунами, створювала сприятливі умови для полювання на них. Якщо врахувати, що не вся територія України і не кожного року могла забезпечити сайгаків кормами, го можна вважати, що перекочовування цих тварин і скупчення їх біля кормових місць могли створювати досить зручні умови для їх промислу.

Сіноставець малий — *Ochotona pusilla*

Сучасний ареал цього гризуна охоплює степи верхнього Заволжя, Південного Уралу і Північного Казахстану. На Україні в наші часи сіноставець не живе. Проте в минулому, аж до XIX ст., сіноставець малий жив у лісостепових районах України, про що свідчать знахідки його решток в курганах і в більш пізніх пам'ятках, наприклад в розваленій печі Райковецького городища XIII ст. (Бердичівський район Житомирської області), а також в сучасному чорноземі — в Звенигородському районі Черкаської області (Підоплічко, 1938, 1958). На підставі цих даних І. Г. Підоплічко вважає, що сіноставець малий на території України жив до XIX ст. Основними районами його місцеперебування були степові ділянки Лісостепу, зарослі чагарниками. Відсутність писемно-історичних даних про існування на території України в минулі часи сіноставця малого пояснюється його малим розміром, обмеженим районом поширення і досить малою чисельністю, що робило його мало помітним для людей.

Основною причиною зникнення сіноставця малого на Україні І. Г. Підоплічко вважає розорювання основних природних стадій цього гризуна.

Рудуватий ховрах — *Citellus major*

Сучасний ареал цього ховраха охоплює степи середнього Заволжя, Південного Уралу і Зауралля на схід до р. Ішіма. На території України цей ховрах зараз не живе, але в минулі часи він зустрічався досить часто, про що свідчать знахідки його викопних решток з палеоліту в Києві, Канові (Черкаська область), Новгороді-Сіверському, Мезині (Чернігівська область) та інших місцях. У Новім Білоусі (Чернігівська область) кістки цього ховраха знайдені при розкопці поселення XIII ст. На підставі цих даних І. Г. Підоплічко вважає,

[кінець с. 17]

що рудуватий ховрах жив на території України в недавньому минулому і повністю зник лише у XIX ст. Відсутність писемно-історичних даних про існування цього ховраха на Україні також пояснюється його малою чисельністю. Основними причинами його зникнення є докорінна зміна біотопів, викликана перетворенням цілинних степів на сільськогосподарські угіддя.

Летюча білка — *Pteromys volans*

Летюча білка (летяга) поширена в лісових областях Північної Європи, Сибіру, Північної Монголії і Північного Китаю. На території України на наш час не живе. Викопних залишків її також не знайдено. Єдиним доказом існування летяги на Україні в минулі часи є твердження Д. Багалія (1887), який посилався на «Хронологическое географическое описание Слободско-Украинской губернии 1767–1777 гг.», в якому для лісів Сумського комісарства зазначається в числі інших звірів і летюча білка. В наші часи летюча білка зустрічається в центральних районах Білорусії, а зовсім недавно її відмічали у Брянській, Орловській, Московській та інших суміжних областях (Огньов, 1940). Цілком можливо, що вона існувала в недавньому минулому і на території північних районів українського Полісся. Немає сумніву, що основною причиною її зникнення на Україні є зменшення лісових територій. Крім того, в межах українського Полісся проходила південна межа її ареалу, тому незначне погіршення умов існування викликало повне зникнення цієї білки.

Росомаха — *Gulo gulo*

В межах Радянського Союзу росомаха поширена переважно в лісовій і в лісотундровій зонах. Південна межа її ареалу в Європейській частині СРСР проходить приблизно через Ленінград, Вологду, Кіров, Перм і на північ від Свердловська (Новиков, 1956).

В недавньому минулому ця межа проходила значно далі на південь і досягала зони широколистяних лісів України, про що свідчать археологічні і писемно-історичні дані. Так, викопні рештки росомахи з палеолітичних стоянок відомі з с. Гінців (Полтавська область), Чутового (Полтавська область), Добраничівки (Черкаська область). Знайдеш викопні рештки також і в Каневі (Черкаська область), і в Борщівському районі Тернопільської області (Підоплічко, 1939, 1956).

Про наявність росомахи на території Поділля на початку XVII ст. вказує Г. Рачинський (1721). У тому ж столітті росомаха нерідко зустрічалась на Волині і в лісах Чернігівщини. К. Ф. Кесслер (1856), пославшись на повідомлення місцевих жителів,

[кінець с. 18]

пише про знаходження цього хижака недалеко від Києва, а в 1880 р. цей же автор знайшов її в Радомишльському повіті Житомирської області. М. Левченко (1882) також вказує росомаху для цього району. Отже, поширення росомахи в межах України протягом другого тисячоліття н. е. було обмежене районами Полісся і Лісостепу.

Згідно з писемно-історичними та літературними даними, росомаха на Україні остаточно зникла на початку XIX ст. в результаті винищення її людиною як небезпечного ворога свійських тварин.

Соболь — *Martes cibellina*

В минулому цей цінний хутровий звірок був значно поширений на території лісової зони від Білорусії до Далекого Сходу і від північних тайгових районів до південних гір Сибіру (Новиков, 1956). У зв'язку з надмірним його промислом, а також зменшенням лісових угідь майже суцільний його ареал розпався на ряд ізольованих ділянок. Західна межа сучасного ареалу соболя проходить по західних схилах Уральського хребта. На території України в наші часи соболь не зустрічається, немає також і прямих вказівок на існування його в минулому.

Проте ретельне вивчення писемно-історичних джерел, а також надрукованих за останні роки повідомлень про існування соболя в південних районах Білорусії в минулі часи дає підставу висловити твердження про можливе існування соболя і на території України.

Ще В. П. Семенов (1905) писав, що в XV–XVI ст. шкурки місцевих соболів продавалися в Мінську і Новогрудку. В «Статуте Великого князства Литовського 1588» говориться, що за вбитого соболя в чужій пуці встановлено штраф в 2 крб. Т. Чацький (1861) повідомляв, що в Книщенській пуці при Зигмунді I був забитий соболь-альбінос. На підставі цих даних С. В. Кириков (1952) приходить до висновку, що існування соболя в лісах Білорусії в XV–XVI ст. було цілком можливим.

В четвертому повідомленні про «Історичні зміни тваринного світу нашої країни в XIII–XIX ст.» С. В. Кириков (1958) наводить дані про поширення соболя в лісах Білорусії у XVIII ст. Згідно з цими даними, соболь зустрічався в лісах по р. Очесі, що впадає в р. Іпуть, по р. Беседі і її притоках Репті і Погорілиці, а також у лісах, розташованих при впадінні Беседі в р. Сож. Крім того, соболю водились і в Брянських лісах. Таким чином, якщо у XVIII ст. соболь був поширений в лісах південних районів Білорусії і Брянської області, то цілком можливо, що в X–XII ст. він міг існувати і на території північних районів України, тому що відстань тут не перевищує ста кілометрів.

[кінець с. 19]

Цікаво відмітити, що в одній із стародавніх билин говориться, Що біля Києва знаходились «шаски» (участки), в яких полював князь Володимир: «Завсегда ездил за охотою». В ці «шаски» забралися дружини Чурили Пленковича, побили княжих мисливців і «соболей куниц повыловили и печерских лисиц повыгнали, туры и олени повыстреляли» (цит. за Струтосовим, 1881). Причиною зникнення соболя на території України було скорочення його ареалу, зумовлене інтенсивним промислом.

[кінець с. 20]

ЗМІНИ СУЧАСНОЇ ФАУНИ ССАВЦІВ НА УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ ХІ—ХХ СТ.

Лось — *Alces alces*

Лось — типовий лісовий звір, поширений в лісовій зоні Північної Євразії і тайгових районах Америки.

На значній частині свого ареалу, наприклад в Західній Європі, лось майже знищений. На території України лосі живуть постійно лише в північних районах, проте чисельність їх незначна. Райони поширення і чисельність лосів на Україні в минулому були незрівнянно більшими, про що свідчать палеонтологічні та писемно-історичні дані. Викопні рештки лося з неоліту і початку нашого тисячоліття знайдені в багатьох місцях Сумської, Чернігівської, Київської, Житомирської, Харківської, Полтавської, Черкаської, Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Сталінської, Херсонської і Миколаївської областей (Підоплічко, 1956). Найбільше викопних решток лося знайдено на Поліссі, менше — в Лісо-степу і найменше — в Степу.

В «Поучениі» Володимира Мономаха говориться: «А два лося — один ногами топтал, а другої рогами бодал». Про наявність лосів на території Литовської держави згадує С. Герберштейн (1549). В 1668 р. чугуєвські мисливці писали білгородському воеводі, що за царським указом ними спіймано живими трьох молодих лосів. Про велику кількість лосів у чернігівських і стародубських лісах в другій половині XVIII ст. повідомляє В. Юнкер (1691). За даними А. Завадського (1840), останній лось в Галичині був забитий в 1760 р., а за даними В. Куровського (1865), в цей же час лосі ще в невеликій кількості зустрічалися в литовських пушах.

На території Лівобережної України з 1750 по 1764 р. було спіймано і відправлено в Петербург 13 лосів (Плохінський, 1891). За даними С. І. Мишецького (1852), в першій половині XV ст. лосі ще зустрічалися в Чорному лісі (Кіровоградська область).

В пізніших літературних джерелах є дані, які свідчать про зменшення чисельності лосів на території України. Наприклад, **[кінець с. 21]** М. Левченко (1882) писав, що в його часи лосі на території Чернігівської, Київської та Волинської губерній уже були досить рідкісними звірами.

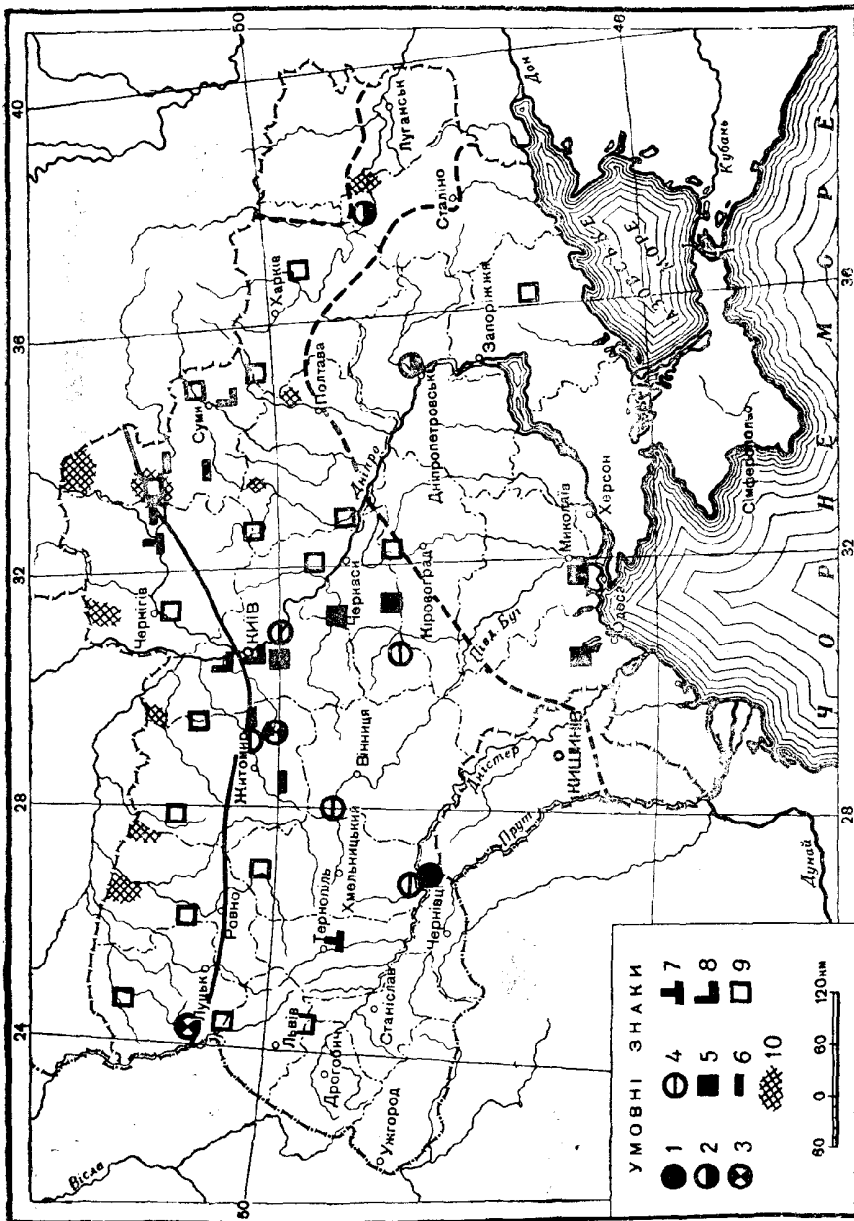

Рис. 6. Поширення пося на території України.

П. А. Іванов (1865) в описі природи Волинської землі говорить про лося, що він зустрічається дуже рідко. У середині XIX ст. К. Ф. Кесслер (1851), описуючи фауну ссавців Київської учбової округи, про лося писав, що він зустрічається лише де-не-де в Київській, Волинській і Чернігівській губерніях. 1875 р. Є. Кримський, описуючи полювання на Україні, згадає про наявність невеликої кількості лосів їв Чернігівській і Волинській губерніях.

Таким чином, зменшення чисельності лосів на Україні почалося в кінці XVIII ст. і продовжувалось майже до 20-х років XX ст. В 1938 р. О. О. Мигулін про лося писав, що «цей звір минулої фауни України і в останній час зберігся лише в одиничних екземплярах на півночі Київської і Чернігівської областей».

В наші часи лось на території України не є рідкісним звіром. Лосі постійно живуть у Конотопському районі Сумської області, де для них організовано спеціальний заказник, а також у Чернігівській та Житомирській областях. Поодинокі лосі часто заходять у Полтавську і навіть Дніпропетровську і Луганську області.

Основними причинами зменшення чисельності лосів на Україні в минулому були, насамперед, скорочення площі лісових угідь і безпосереднє його нищення. Охорона лосів, організована після Жовтневої революції, сприяла різкому збільшенню поголів'я цих цінних звірів не лише на Україні, а й у всьому Радянському Союзі.

Олень благородний — *Cervus elaphus*

Сучасний ареал благородного оленя охоплює Європу (на схід до Скандинавії, Латвії, Західної Білорусії і України), Північну Африку, Малу Азію, Кавказ і Північний Іран. На зазначеній території благородний олень зберігся в ізольованих районах, заповідниках і парках. На Україні олені живуть в Карпатах, гірських районах Криму, в Харківській, Київській і Херсонській областях. На всій території олені охороняються законом. В минулому благородні олені були досить поширені на території всіх природних районів України, про що свідчать численні знахідки їх викопних решток, а також писемно-історичні дані. Кісткові рештки оленів починаючи з неоліту і аж до початку нашого тисячоліття знайдені у всіх областях України (Підоплічко, 1938, 1956; Цалкін, 1959).

В «Поучений» Володимира Мономаха вказується про наявність оленів на Чернігівщині. Венеціанський мандрівник Йоса-фата Барбаро, який у першій половині XV ст. 16 років перебував у Криму, повідомляє, що «навколо Азова оленів та інших звірів було також багато»

[кінець с. 23]

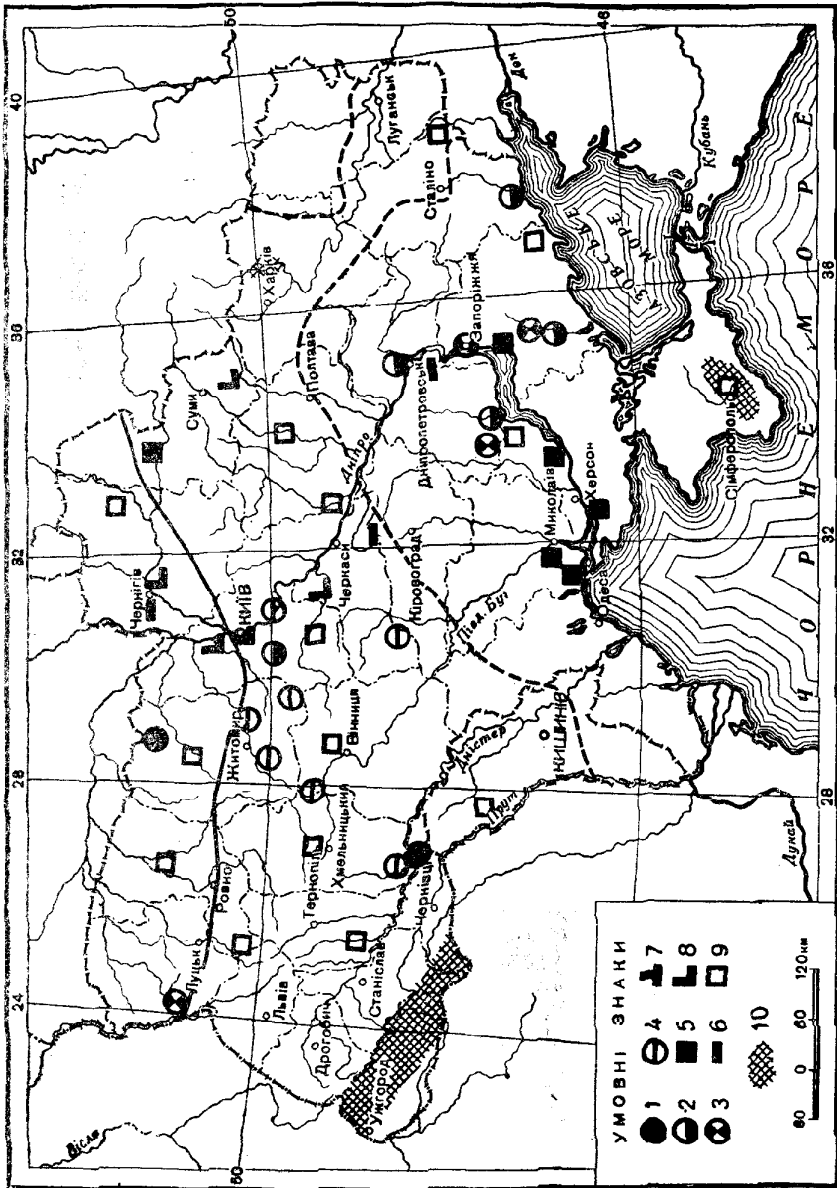

Рис. 7. Поширення олея благородного на території України:

1 — кремнієві, 2 — реліт, 3 — бронза, 4 — графіт, 5 — добування, 6 — сільсько-господарське дослідження, 7 — знахідки, 8 — знахідки, 9 — знахідки, 10 — знахідки.

(цит. за Сочинським, 1942). Михайло Литвин пише, що на Україні зубрів, диких коней і оленів така велика кількість в лісах і на полях, що за ними полюють-ради шкіри. Мартин Броневський (1578) повідомляє, що олені водяться в районі Гірського Криму і нижньодніпровських пісків. Жан де Люк (1696), який мандрував по Криму і узбережжю Азовського моря в 1645 р., пише, що на землях ногайських татар паслись олені. Л. Боплан (1660) також бачив у степових районах України ціла стада оленів і ланей.

Володимир Ізмайлов (1799), який мандрував на півдні України, повідомляє, що в Криму біля Джуфут-Кале він бачив в огороженому загоні оленів. В кінці XVIII ст. І. В. Гільденштедт (1787) зустрічав оленів у північних районах Херсонської губернії по р. Міусу. За даними М. Плохінського (1891), на території Лівобережної України за період з 1750 по 1764 р. було здобуто і відправлено в Петербург 43 олені. В дальшому, в зв'язку з освоєнням території та інтенсивним промислом, кількість оленів на Україні швидко зменшувалась, а площі, на яких вони зустрічались, скорочувались. У 1882 р. М. Левченко писав, що на півдні України оленів уже не було.

На кінець XIX ст. олені збереглися лише в лісах Карпат і Гірського Криму. В перші роки Радянської влади олені були-випущені у Печенізьке мисливське господарство Харківської області, але в роки фашистської окупації ці рідкісні звірі були знищені. Основними причинами зникнення оленів на більшій частині України слід вважати безпосереднє їх знищення, а також освоєння людиною території, на якій вони були поширені, що призвело до обмеження відповідних стадій їх існування.

Козуля — *Capreolus capreolus*

Ареал козулі, як і ареал благородного оленя, охоплює головним чином лісостепову зону Євразії, але завдяки господарській діяльності людини він у значній мірі змінився. На території України в наші часи козуля поширена на Поліссі, в Карпатах, Гірському Криму і в лісових масивах Лісостепу та Степу. За межами лісу козулі на Україні в наші часи не живуть. Згідно з палеонтологічними і писемно-історичними даними, в минулому козулі на території України були поширені не лише в лісах, а й у степу. Так, викопні рештки козулі знайдені в усіх природних районах України (Підоплічко, 1938, 1956).

Митрополит Пимон у 1392 р. повідомляє про велику кількість диких звірів у південних районах Русі і зокрема вказує на козулю (за Аристовим, 1866). Михайло Литвин (1550) писав, що дикі кози у великій кількості перебігають із степів у ліси і літом-знову в степ. У другій половині XVI ст. Мартин Броневський (1578) повідомляє про наявність козуль у районі Гірського Криму і нижньодніпровських пісків.

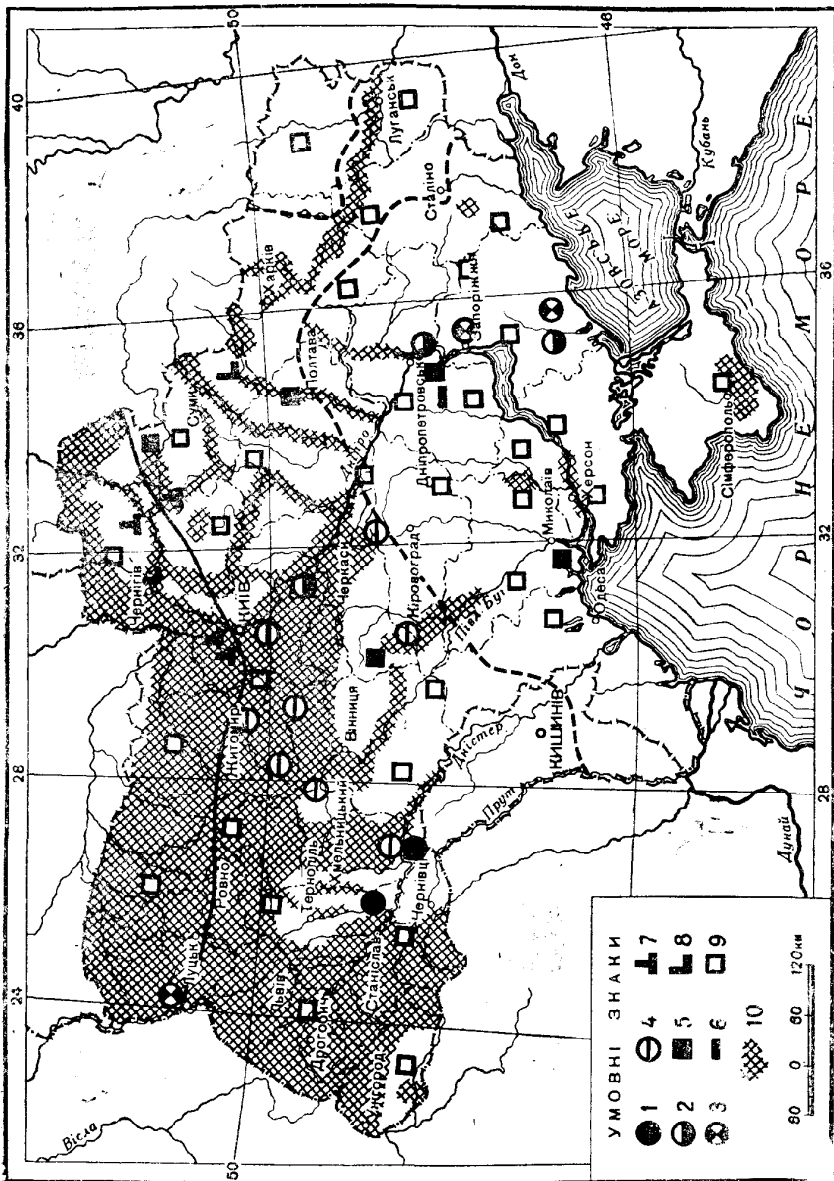

Рис. 8. Поширення козулі на території України:
Позначення такі самі, як на рис. 6.

У 1721 р. Г. Рачінський пише, що на Поділлі козулі стадами ходять в степах, на полях і в лісах. За даними М. М. Плохінського (1891), на території колишніх Чернігівського, Полтавського і Стародубського полків за 1750–1764 рр. було здобуто і відправлено в Петербург 221 козулю. А. Меєр (1794) в описі Очаківської землі повідомляє: «Что же касается диких коз, то их по всей степи великое множество». З наведених даних видно, що козулі жили в причорноморських та азовських степах аж до кінця XVIII ст. Проте пізніші джерела свідчать про їх зникнення не лише в південних степах, а й у більшості лісостепових районів України. Так, А. Чернай (1853) пише, що козуля іноді заходить в Ізюмський і Зміївський повіти Харківської губернії та попадається в Полтавській губернії.

На початку XX ст. козулі на Україні збереглися на Поліссі, в Карпатах, в гірських районах Криму та в парках поміщицьких маєтків, розташованих в Лісостепу та в Степу. Під час першої світової і громадянської війн багато козуль було знищено. З встановленням Радянської влади на Україні цінні рідкісні види звірів, в тому числі й козулі, були взяті під охорону. На протязі останніх 40 років кількість козуль на Україні значно збільшилась, а заселені ними площі розширились. Проте сучасна кількість козуль на території України в порівнянні з розмірами угідь далеко не достатня. Найголовнішою причиною зменшення чисельності козуль протягом нашого тисячоліття є інтенсивний промисел, який призвів майже до повного знищення цих звірів.

Дика свиня — *Sus scrofa*

Природний ареал дикої свині охоплює Західну Європу, Північну Африку, Азію на північ до Кавказу, Казахстан, південний Сибір і Далекий Схід. На території України в наші часи дикі свині збереглися в Карпатах, на Поліссі і в деяких лісових масивах Лісостепу, переважно західного. В 1957 р. дика свиня завезена на територію Кримського мисливського господарства.

Згідно з археологічними і писемно-історичними даними, в минулому дика свиня на території України була досить поширена в усіх природно-географічних районах. Її викопні рештки знайдені в Сумській, Чернігівській, Київській, Житомирській, Харківській, Полтавській, Черкаській, Вінницькій, Хмельницькій, Станіславській, Сталінській, Запорізькій, Кіровоградській, Дніпропетровській, Херсонській, Миколаївській, Одеській та Кримській областях (Підоплічко, 1938, 1956; Бонч-Осмоловський, 1925).

Серед багатьох видів звірів, що згадуються в літописах, для України наводиться і дика свиня під назвою «вепр». Володимир Мономах у своєму «Поученій» говорить, що «вепрь отхватил у меня сбоку мечь». Михайло Литвин (1550) повідомляє, що в його час на Україні диких кабанів дуже багато і що їх місцеве населення навіть не споживало.

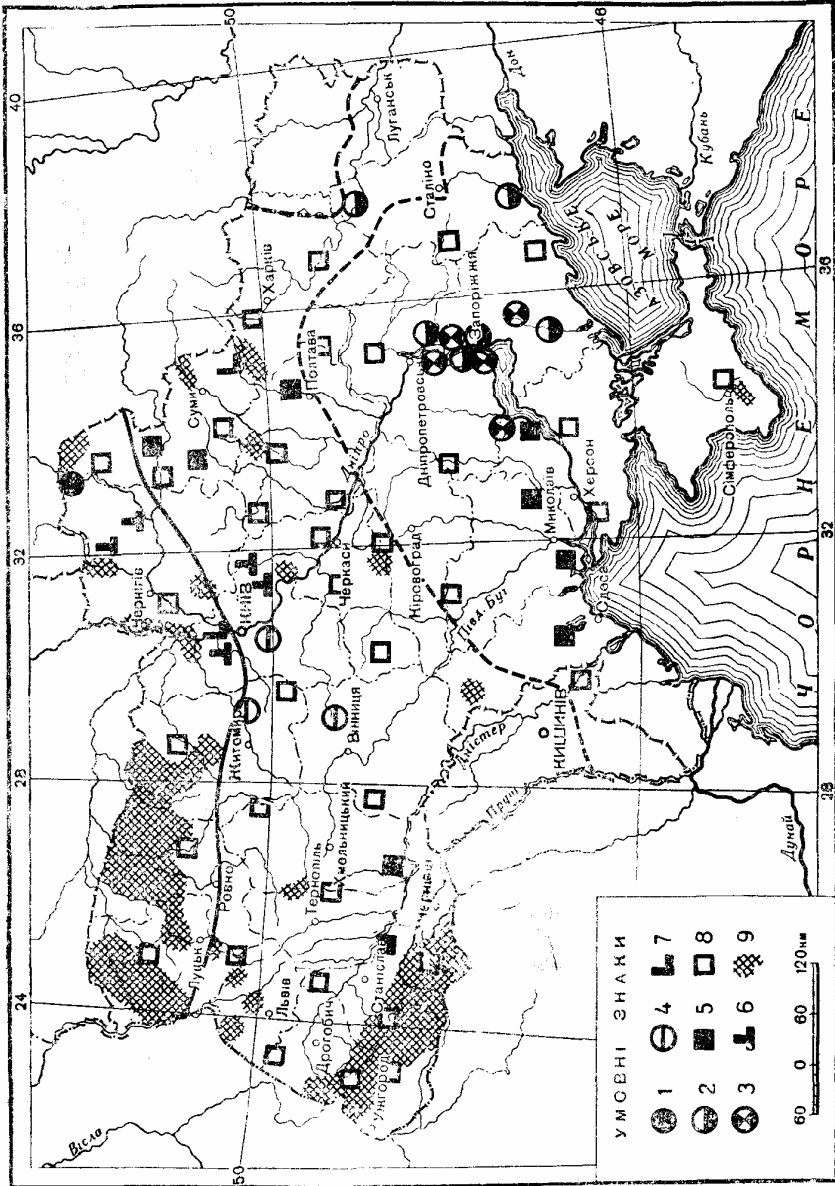

Рис. 9. Поширення дикої свині на території України:

1 — дикі свині, 2 — дикі кролики, 3 — дикі копитні тварини, 4 — лісові гриби, 5 — лісові ягоди, 6 — лісові фрукти, 7 — лісові орехи, 8 — лісові шишки, 9 — лісові насіння

Мартин Броневський (1578) писав, що в районі нижньодніпровських пісків водиться багато степових кабанів. Л. Боплан (1660) повідомляв, що в степах України розгулюють дикі свині великих розмірів. В 1668 р. чугувські мисливці ловили диких свиней для царського двору*. За даними С. І. Митецького (1852), у першій половині XVIII ст. біля Запорізької Січі, на обох берегах Дніпра і островах, водилися дикі свині. На території Полтавського, Чернігівського і Стародубського полків протягом 1750–1762 рр. було здобуто і відправлено для царського двору п'ять диких свиней (Плохінський, 1891). А. Меєр (1794) в описі Очаківської землі серед інших звірів вказує також і дику свиню, зазначаючи, що найбільше цих тварин водиться в дністровських комишах.

Пізніші відомості свідчать про скорочення ареалу диких свиней на Україні і значне зменшення їх кількості. Так, К. Ф. Кесслер (1851) писав, що дика свиня водиться в усіх наших губерніях, але переважно в північних районах Київської, Волинської та Чернігівської губерній. В Полтавську губернію вона заходить лише випадково з сусідніх чернігівських лісів. М. Левченко (1882) в «Киевской старине» повідомляв, що дикі свині на території Волинської області уже були рідкісними звірами.

Нез'ясованим залишається питання про існування дикої свині в історичний час на території Кримської області. Знахідка викопних решток свині в печері Кіік-Коба Г. А. Бонч-Осмоловським (1925) переконливо свідчить про існування її в Криму в доісторичну епоху. Мартин Броневський (1578) вказує на існування диких свиней в Криму в XVI ст., а В. Х. Кондракі (1875) твердить, що вони водилися в Криму аж до середини XVIII ст. В т. XIV географічного опису «Россия» (під редакцією В. П. Семенова Тянь-Шанського, 1910) також зазначається, що «в Крыму кабаны некогда водились в большом количестве». А. М. Нікольський (1892) вважає наймовірним існування диких свиней в Криму в історичний час. Повідомлення про наявність цих тварин на території Криму він пояснює тим, що греки-колоністи залишили там свійських свиней, які здичавіли. Як відомо, здичавіння деяких свійських тварин цілком можливе. Наприклад, відомі випадки здичавіння свійських коней «а півдні України в XVIII–XIX ст., а також свиней в Криму в дореволюційний період (Ткаченко, 1959). Проте, крім цих здичавілих свиней, на території Кримської області в історичну епоху існувала і популяція диких свиней. Про це переконливо свідчать розглянуті вище писемно-історичні дані про існування диких свиней в районі південних степів, нижньодніпровських пісків і плавнів, які безпосередньо межували з Кримом, що сприяло заселенню його цими звірами.

* Матеріали філіалу ЦДІА, Харків, фонд 353. **[кінець с. 29]**

Таким чином, можна зробити висновок про те, що дикі свині на території Криму панували і в історичну епоху. На початку ХХ ст. вони збереглися на Україні лише в лісах Карпат, Полісся і деяких лісових масивах Лісостепу. В період першої світової війни значна кількість диких свиней була знищена, і в 30-х роках нашого століття вони вже були рідкісними тваринами. Завдяки організованій охороні поголів'я диких свиней на Україні стало помітно збільшуватися, що дало змогу дозволити полювання на них. В наші часи основними районами поселення цих звірів на Україні є Карпати і західне Полісся.

Наведені дані показують, що найбільш інтенсивне зменшення кількості диких свиней на території України відбулося протягом ХІХ і особливо на початку ХХ ст. Основною причиною зменшення чисельності диких свиней на Україні був їх промисел заради цінного м'яса, а також і те, що на території сільськогосподарських угідь і поблизу від них ці тварини завдавали великої шкоди. Тому полювання на диких свиней мало подвійну вигоду. Крім цих основних причин, велике значення мало і скорочення площі лісових угідь, що обмежувало кількість місць оселення диких свиней.

Бобер — *Castor fiber*

На початку нашого тисячоліття бобер був дуже поширений по всій території лісової зони Європи, Азії і Північної Америки. Проте в результаті надмірного промислу в ХVІІ–ХVІІІ ст. він був майже зовсім знищений на більшій частині свого ареалу. В перші роки Радянської влади бобри на території СРСР в невеликій кількості зберігалися лише в Білорусії, в Смоленській, Воронежській і Тамбовській областях, в Північному Заураллі та в деяких місцях українського Полісся. В наші часи на Україні бобри живуть в Чернігівській, Київській, Житомирській і Черкаській областях. Сучасний район оселення бобрів на Україні є мізерним залишком тієї великої території, яку вони займали на початку тисячоліття. Вископні рештки бобрів починаючи з неоліту і кінчаючи ХVІІІ ст. знайдені в Сумській, Чернігівській, Київській, Житомирській, Волинській, Харківській, Полтавській, Черкаській, Вінницькій, Хмельницькій, Тернопільській, Сталінській, Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській, Кримській, Миколаївській і Одеській областях (Підоплічко, 1938, 1956; Цалкін, 1959).

Про існування бобрів на території України за часів Київської Русі свідчать повідомлення арабського письменника Х ст. Аль-Масуді, який пише, що бобри у великій кількості зустрічалися в околицях Києва і були предметом активної торгівлі (Л. Похілевич, 1887). В законах київського князя Ярослава Мудрого, відомих під назвою «Русская правда» (перша половина ХІ ст.), є спеціальний розділ «О бобре», в якому зазначається, що за вкраденого бобра накладався штраф 12 гр.

кінець с. 30

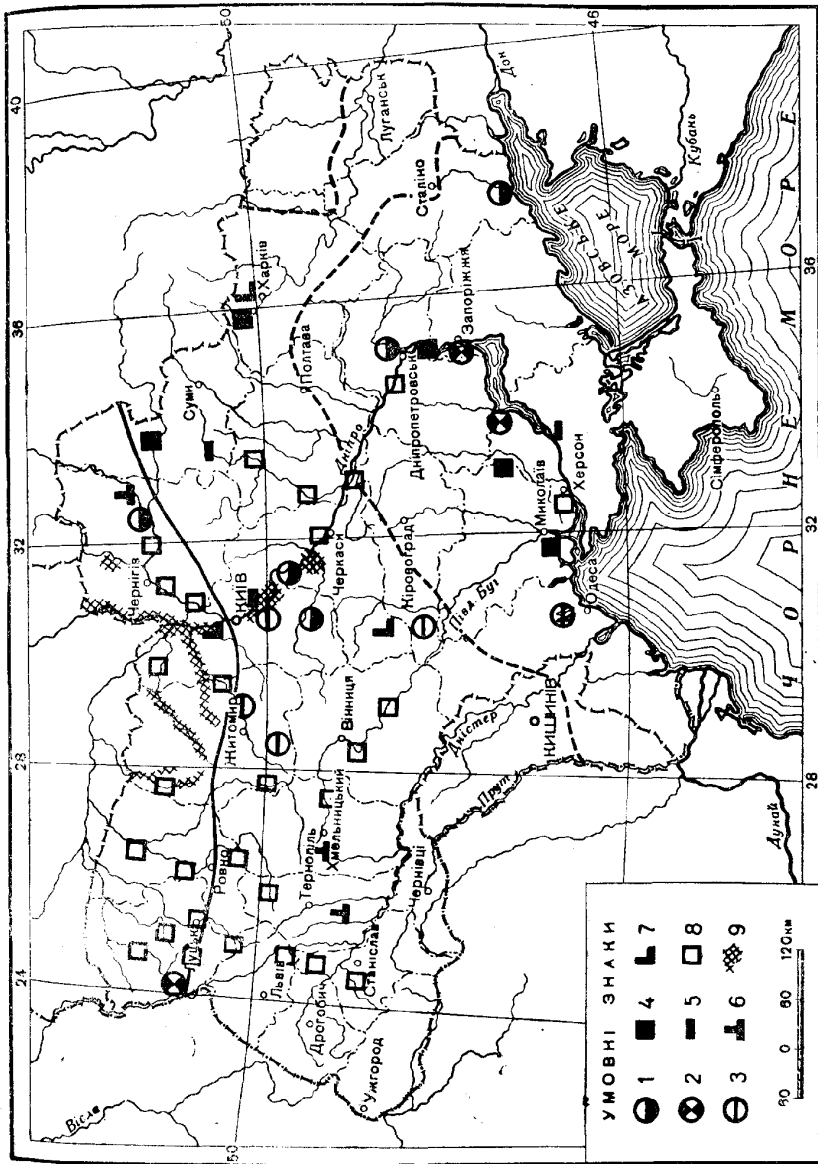

Рис. 10. Поширення бобра на території України.

1 — неоліт, 2 — бронза, 3 — трипільські поселення, 4 — скифсько-сарматські поселення, 5 — городища, 6 — торф, 7 — поселення XII—XIII ст., 8 — історично минулий час, 9 — сучасне поширення.

В тексті карти Удрісі, складеної в 1154 р., написано, що «на півночі населення рідке, численні річки впадають в озеро Термі. Посеред озера знаходиться височина, яка заселена звіром-фебером». Під «озером Термі», на думку Б. О. Рибаківа (1952), слід розуміти Прип'ятські болота, де в той час жило багато бобрів. В численних актах, дарчих грамотах та інших документах, які засвідчують поземельну власність князів, магнатів, монастирів і церков, є багато даних про значне поширення бобрів на землях України. Так, згідно з цими даними, боброві гони уже існували на початку XIII ст. їм багатьох місцях Чернігівської, Полтавської, Київської, Черкаської, Житомирської, Ровенської, Волинської, Вінницької і навіть Станіславської областей (див. стор. 33).

Про велику кількість бобрів на Україні в першій половині XVI ст. пише Михайло Литвин (1550). В описі Брацлавського замка, що існував на території Вінницької області, в 1552 р. згадується про велику кількість бобрів у навколишніх річках.

В актах, які відносяться до історії південно-західної Росії того часу, зазначається, що запорізькі козаки промишляють бобрів, ставлять сіті, ловлять рибу. Пізніше бобровий промисел на Україні був досить розвинутий їм Ніжинському, Чернігівському і Стародубському полках (Похілевич, 1887). Таким чином, бобри на землях України ще в середині нашого тисячоліття були поширені на Поліссі, в Лісостепу, а долинами річок заходили навіть і в степову зону. Високою була і їх чисельність, про що свідчать дані про кількість бобровників і розміри їх промислу. Так, на території одного лише Чернігівського полку в 1753 р. було 63 бобровники, які зобов'язані були на протязі року здобути і здати в полкову канцелярію по 10 бобрів і 20 видр кожний. Таким чином, щорічна здобич на території Чернігівського полку становила 630 бобрів (Плохінський, 1891).

Інтенсивний промисел бобрів на землях України ще до X ст. і особливо в першій половині нашого тисячоліття призвів до того, що вже на початку XVII ст. кількість бобрів зменшилась настільки, що царський уряд у 1635 р. змушений був видати наказ, який забороняв ловити бобрів капканами*.

В кінці XVIII ст. кількість бобрів на території України значно зменшилась. Зменшення загальної кількості бобрів супроводжувалось скороченням площі їх поширення, насамперед за рахунок південної частини їхнього ареалу, яка займала степові і лісостепові райони. Зменшення чисельності бобрів привело до того, що на початку XIX ст. вони збереглися на Україні лише поодинокі, невеликими поселеннями, розміщеними переважно в поліських районах Дніпровського басейну. Найпівденніша колонія бобрів, розташована біля Херсона, про яку писав А. Нерінг (1889), зникла ще в першій половині XIX ст., а колонія, яка

* Дополнение к сводной Галицко-Русской летописи с 1600 по 1700 Львів, 1891.

Боброві гони на території України в XIII–XVII ст.

Роки	Місцезнаходження бобрових гонів
1209	Калуш (Станіславська область)
1230	Олевськ (Житомирська область)
1322	Рожище (Волинська область)
1430	Луцьк (Волинська область)
1450	с. Клин (Горохівський район, Волинської області)
1438	Летичів (Вінницька область)
1438	с. Беліковці (Вінницька область)
1442	Збараж (Тернопільська область)
1442	сс. Паньківці, Борщівка і Рудомель на річці Ікви (притока р. Стиру)
1442	с. Вандруги (Тернопільська область)
1442	с. Верба (Ровенська область)
1442	сс. Яновці, Підгайці, Піщатинці і Татаринівці на р. Горинь (Тернопільська область)
1442	Луцьк (Волинська область)
1444	Володимир-Волинський (Волинська область)
1446	Луцьк (Волинська область)
1446	Острозьк (Ровенська область)
1446	с. Добротинка (Ровенська область)
1449	с. Торговиця (Ровенська область)
1450	Верхів'я р. Турії (Волинська область)
1450	Горохів (Волинська область)
1450	м. Дубно (Ровенська область)
1452	р. Слонівка (Львівська область)
1452	Любар (Житомирська область)
1452	Луцьк (Волинська область)
1452	Володимир-Волинський (Волинська область)
1452	Перемишляни (Львівська область)
1469	Рогатин (Станіславська область)
1495	с. Слобідка (Чернігівська область)
1498	с. Радіонівка (Кіровоградська область)
1499	Гостомель (Київська область)
1501	Горохів (Волинська область)
1505	Бердичів (Житомирська область)
1505	Тиврів (Вінницька область)
1506	с. Ланівці (Тернопільська область)
1506	р. Бужок (Хмельницька область)
1506	Володимир-Волинський (Волинська область)
1510	с. П'ятничани (околиці м. Вінниці)
1510	Браслав (Вінницька область)
1514	Володимир-Волинський (Волинська область)
1517	о-в Кучуків на Дніпрі (Київська область)
1517	с. Борщагівка (околиці Києва)
1522	с. Жукін на Десні (Київська область)
1528	В Черкаській області на Дніпрі
1552	Устя Ворскли і Сули
1552	с. Трахтемирів на Дніпрі (Київська область)
1552	р. Удай (Київська область)
1552	р. Супой (Київська область)
1552	с. Крихаїв на Десні (Чернігівська область)
1571	Санжари (Полтавська область)
1572	Вишгород (Київська область)
1589	Новошепелицький район Київської області
1645	р. Тростянець (Вінницька область)
1650	с. Богачка (Полтавська область)
1682	рр. Дніпро, Десна, Сож і Тетерів (Київська, Житомирська, Чернігівська області).

була біля Кременчука, проіснувала до 1927 р. Рештки колони бобрів на Південному Бузі (в кол. Браславському повіті), про яку писав О. А. Грім (1885), зникли на початку ХХ ст.

В західних областях України, за даними В. Кунце (1935) і Є. Жарського (1938), бобри зустрічалися на правих притоках Прип'яті — рр. Турії, Стоході, Стару і Горині. Але при обстеженні нами цих річок в 1940 р. бобри були виявлені лише у верхів'ях Горині на території Костопільського району, Ровенської області. Ця колонія, що складалася з семи канадських бобрів, завезених у 1933–1934 рр. для акліматизації з Познані (Марін, 1956), зараз також не існує. Влітку 1957 р. при обстеженні цих місць нами і співробітниками Воронезького заповідника бобрів не виявлено.

Перед Великою Вітчизняною війною в межах України бобри зустрічалися в Житомирській області на р. Тетереві та в його притоках Кропивні і Здвижі, по річках Брагінці, Уші, в долині Дніпра і Десни, в Чернігівській області в долині Сожу, Дніпра і Десни, а також в районі болота Замглай та Кривої річки (Кириков, 1953). Всього на Україні їм передвоєнні роки жило близько 100 бобрів.

За час Вітчизняної війни кількість бобрів на Україні значно зменшилася в результаті знищення їх під час боїв і застосування гранат, мін та вибухових речовин для глушіння риби. Крім того, влітку 1946 р. частина бобрових сімей внаслідок сильної посухи і обміління річок змушена була міняти свої місця оселення. При цьому бобри гинули від хижаків і браконьєрів. Після Вітчизняної війни мисливськими організаціями України було вжито ряд невідкладних заходів до збереження бобрів. Було організовано два бобрових заказники, а також почалося відновлення поголів'я бобрів шляхом завезення їх із інших місць. З цією метою на Україну було завезено з Білорусії 47 бобрів, з яких 27 випущено в долині Дніпра на північ від Києва, а 21 бобер — на території Ушомирського лісництва Коростенського району, Житомирської області. Внаслідок проведених заходів кількість бобрів на Україні в 1953 р. значно збільшилась і, за даними Кирилова (1953), досягла 200–250 особин. Зараз місця оселення бобрів на Україні також розташовані в районі Дніпровського басейну, проте самих оселень значно більше, а поголів'я бобрів досягло 500 особин.

Отже, після ХVІІІ ст. бобер — досить поширений і численний в минулому звір — став рідкісним і нечисленним видом. Немає сумніву, що основним і вирішальним фактором катастрофічного зменшення кількості бобра на Україні був надмірний його промисел у минулому. В дальшому відновлення поголів'я бобрів обмежувалося господарським освоєнням річкових долин, під впливом якого скорочувалася площа заплавної лісів, особливо лісів з ділянками верби, вільхи та інших дерев, кора яких є основною поживою бобрів.

кінець с. 34]

Крім того, негативно позначалися на чисельності бобрів сильні посухи, які викликали обміління річок, а також великі весняні повені, які, затопляючи значні території, викликали переміщення бобрів. Досить значну роль відіграло і браконьєрство.

Бабак — *Marmota bobak*

Цей великого розміру степовий гризун ще на початку XIX ст. був звичайним видом у чорноземних степах від України до Іртиша, за винятком кримських і передкавказьких степів. У наші часи бабак зберігся окремими колоніями на Україні, на Дону, в Середньому і Нижньому Поволжі, на Південному Уралі та в пів-нічно-східному Казахстані. На території України в наші часи бабаки збереглися лише в двох місцях: на території бабакового заповідника «Стрілецький степ» (Міловський район Луганської області) і у Велико-Бурлуцькому районі Харківської обл.

Згідно з палеонтологічними і писемно-історичними даними, бабак на території України в минулі часи у великій кількості населяв степову і лісостепову зони, а в окремих місцях заходив навіть у Полісся. Численні викопні рештки бабака знайдені при розкопках палеолітичних стоянок в Чернігівській, Кіровоградській областях, а також при розкопках курганів і поселень в Харківській, Сталінській, Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській, Полтавській і Чернігівській областях (Підоплічко, 1938, 1950).

Л. Боплан (1660) вказує бабаків для Лівобережжя України між річками Сулою і Супоєм. За словами Г. Рачінського (1725), на початку XVIII ст. бабаки жили на Поділлі. Гільденштедт (1791) зустрів бабаків на території Лубенського повіту, а також в околицях Ніжина і Батурина (Чернігівська губернія).

В «Географічному місяцеслові» на 1776 р. в списку товарів, які підлягають продажу в Криму, значаться і шкурки бабаків. Це свідчить про те, що на Україні в цей час бабаків було ще багато. Проте в кінці першої половини XIX ст. кількість бабаків значно зменшилась. Так, А. Нордман (1840) пише, що бабак рідкісний в Херсонській губернії і в північній частині Катеринославської. За даними Б. Познанського (1878), бабаки водилися поблизу Білої Церкви. К. Ф. Кесслер (1851) спостерігав цих гризунів на території полтавських степів. М. Левченко (1882) повідомляє, що бабаки в його час були великою рідкістю, йому була відома лише одна колонія цих тварин на території Конотопського повіту на Сумщині. С. І. Огньов (1947), посилаючись на В. В. Стратоновича, пише, що до 1917 р. колонія бабаків знаходилась поблизу ст. Плиски (Чернігівська область) між Бахмачем і Києвом, О. О. Мигулін (1938) пише, що невелика колонія бабаків існувала до 1928 р. на території Вовчанського району Харківської області і Міловського району Луганської області, де вони живуть і в наші часи; **кінець с. 35**

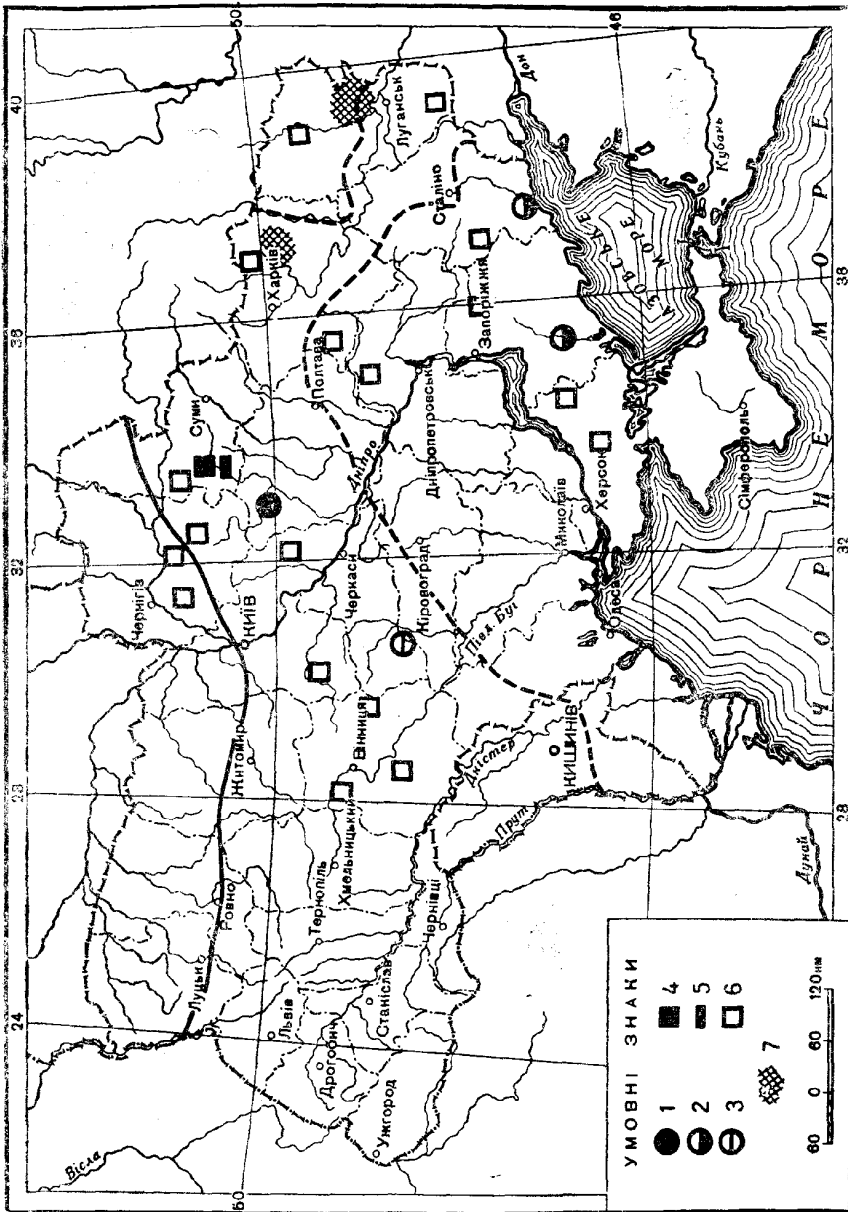

Рис. 11. Поширення бабака на території України.

бабаки жили і в степах Ровеньківського району Сталінської області та в Провальському степу (Луганська область). Крім того, невелика колонія бабаків була в заповідному степу Асканія-Нова (Херсонська область). Проте в 1955–1956 рр. ця колонія перестала існувати.

Таким чином, на Україні в наші часи бабаки збереглися лише на території заповідника «Стрілецький степ» і його околицях в Луганській області і на незручних землях — ярах і балках Велико-Бурлуцького району Харківської області.

Аналізуючи дані про поширення бабаків на території України як в минулому, так і в наші часи, ми бачимо, що найбільш інтенсивне скорочення ареалу і зменшення чисельності бабаків відбулося протягом XVIII ст., тобто в період найбільш інтенсивного господарського освоєння людиною степових районів. Проте, крім розорювання степів, велике значення в обмеженні кількості цих гризунів мав інтенсивний їх промисел. Полювання на бабаків проводилось заради їхнього хутра, м'яса і особливо сала, яке здавна використовувалося з лікувальною метою. Щоб дати уявлення про розміри промислу бабаків в минулі часи, можна згадати, що в 1912–1913 рр. на території кінного заводу в Стрілецькому степу було знищено близько 40 тисяч бабаків (П. Литвиненко, 1928). І в наші часи браконьєри знищують значну кількість цих цінних і рідкісних звірів.

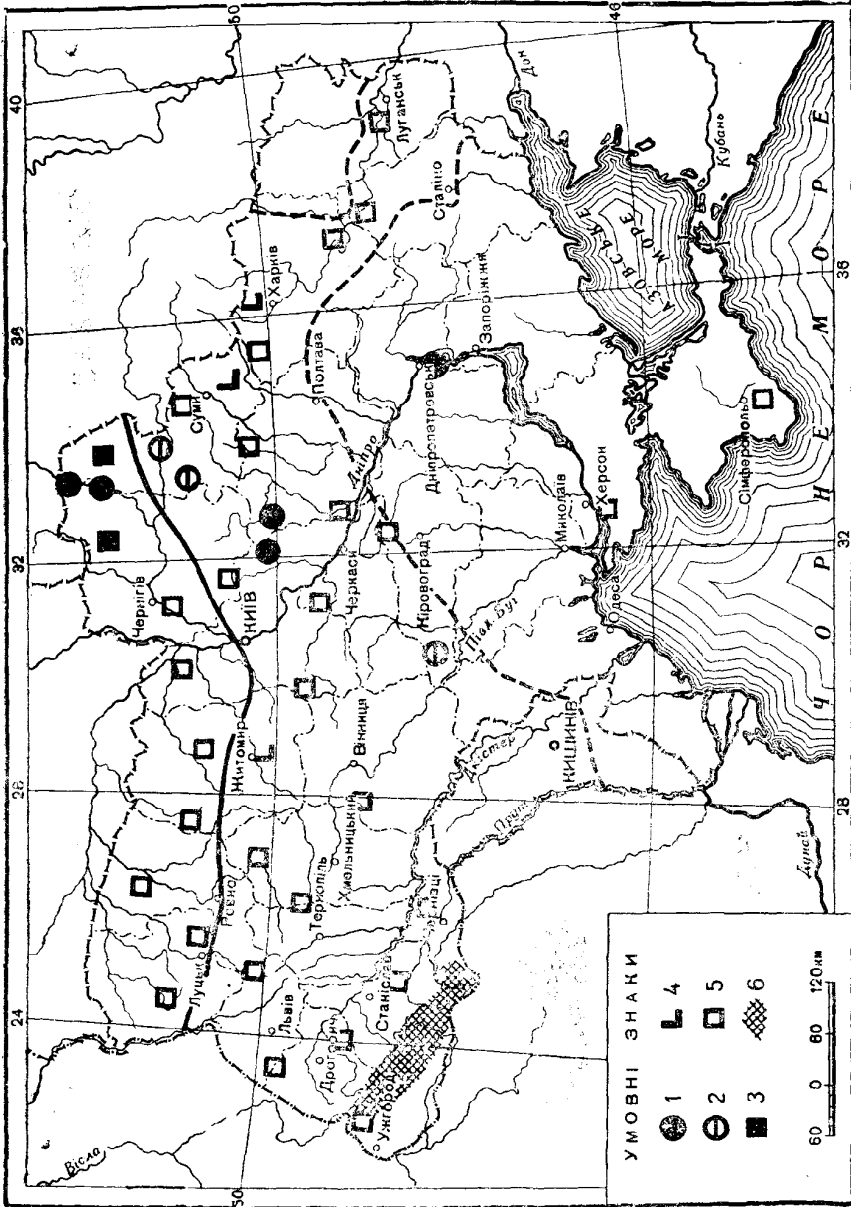
Ведмідь бурий — *Ursus arctos*

Сучасний ареал бурого ведмедя в СРСР охоплює всю лісову зону, гори Середньої Азії, Кавказ і Карпати.

На території України в наші часи ведмеді збереглися лише в Карпатах, де вони живуть в районах гірських лісів Закарпатської, Станіславської і частково Чернівецької областей.

В минулому цей хижак був досить поширений на всій території України. Його викопні рештки знайдені при розкопках археологічних пам'яток палеолітичного часу в Чернігівській, Полтавській, Черкаській і Дніпропетровській областях. У пам'ятках трипільської культури та в більш пізніх пам'ятках, аж до XIII ст., такі рештки знайдені в Житомирській, Київській, Харківській, Сумській, Миколаївській і Кіровоградській областях (Підоплічко, 1938, 1956).

В «Поученні» Володимир Мономах говорить, що «медведь у колена укусил подклад». В літописних документах часто згадуються ведмеді. М. Меховський (1517) вказує ведмедя для литовських пушч, М. Броневський (1572) — для району нижньодніпровських пісків і Гірського Криму. Еріх Ляссота (1594) повідомляє, що в безлісному районі річки Домоткань в 1554 р. був забитий ведмідь. Д. І. Багалій (1887), посилаючись на літописні і архівні дані, пише, що ведмеді водилися в лісах Слобідської України майже до кінця XVIII ст. За даними **кінець с. 37**

території України.

С. І. Мишецького (1852), у першій половині XVIII ст. ведмеді жили в Чорному лісі біля Знамянки (Кіровоградська область). К. Ф. Кесслер (1851) пише, що ведмеді заходять іноді в північні райони Київської губернії з сусідньої — Мінської, але постійне пристановище мають лише на території північних повітів Чернігівської і Волинської губерній.

За словами цього ж автора, ведмеді в його часи на Україні були рідкісними звірами. В той же час С. Петруський (1853) повідомляє про наявність порівняно великої кількості ведмедів у Карпатах, зокрема на полонинах Стрийського обводу. Народний вчитель Закарпаття А. В. Духнович (1848) про ведмедів, які водилися в карпатських лісах, писав: «В лесах і горах зверей множество находится: суть тут великий ведмедь черный, но находится и червонный, они всех горах дома обитают, много раз в скотах великую шкodu делают, и не есть года, чтобы до сколько волон не побили, овес же пока есть молодой выссати звик имеют».

Отже, наведені дані показують, що ареал ведмедів, які були дуже поширені на Україні, в другій половині нашого тисячоліття значно скоротився, а чисельність їх зменшилась настільки, що вони стали рідкісними тваринами. Основною причиною зменшення кількості ведмедів є насамперед нищення їх людиною як хижаків, що заважають розвиткові тваринництва і землеробства. Крім того, в скороченні ареалу ведмеда на Україні значну роль відіграло і вирубування лісів, які є його основними стаціями.

Безперечно, що надалі цей хижак на Україні буде зберігатись як рідкісний звір лише в районі карпатських лісів.

Вовк — *Canis lupus*

Природний ареал вовка охоплює всю Європу, Азію і Північну Америку. В наші часи на Британських островах, в Голландії, Данії і в більшій частині Німеччини вовк знищений. На території Радянського Союзу вовки зустрічаються скрізь, за винятком деяких північних островів (Бобринський, 1944). На Україні в наші часи вовк поширений в межах усіх природно-географічних зон, але найбільш численний він на Поліссі, в Карпатах і в південно-східних районах республіки. В минулі часи вовки були поширені і численні на території всіх природних районів України, про що свідчать знахідки їх викопних решток та писемно-історичні дані. Кісткові рештки вовків починаючи з неоліту і до початку нашого тисячоліття знайдені на території Волинської, Житомирської, Київської, Черкаської, Сумської, Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Кримської, Миколаївської, Одеської і Хмельницької областей (Підоплічко, 1956; Цалкін, 1959).

В «Поученні» Володимира Мономаха говориться, що «лютий звер вскочил мне на бедро и коня самого повалил».

кінець с. 39

Митрополит Пимон в 1392 р. пише про велику кількість вовків на території південних районів. Пізніше, за часів Запорізької Січі, кількість вовків у районі нижнього Подніпров'я теж була, значною. Так, в «Летописном повествовании о Малой России и ея народе и казаках вообще» Олександра Рігельмана (1817) написано, що запорізькі козаки полювали на вовків. Д. І. Єварницький (1892), посилаючись на розповіді старих людей, пише, що в минулі часи у дніпровських плавнях було багато вовків. Меєр (1794) їв описі Очаківської землі теж відмічає багато вовків, особливо для дніпровських плавнів. В описі Волинської і Слобідсько-Української губерній в кінці XVIII ст. для всіх повітів вовки зазначені як численні звірі¹. П. Свињїн (1867) в описі Бессарабської області зазначає, що «серед диких звірів Бессарабської області вовки спричиняють великі спустошення в тутешніх селах». Нордман (1840) відмічає, що в 1837 р. вовки у великій кількості водилися навколо Одеси. Цьому сприяла мала заселеність і недостатня освоєність краю, у зв'язку з чим значні території степу були вкриті заростями високої ковили і бур'янів, що були надійним укриттям для вовків. О. О. Браунер (1935) писав, що в середині XIX ст. на півдні України вовків було так багато, що для їх знищення організовувалися спеціальні тривалі облави. Під час таких облав 14–15 і 24–25 квітня 1844 р. було забито вовків: у Херсонській губернії — 478, в Катеринославській — 324, в Таврійській — 259 і в Бессарабській — 343.

Про велику кількість вовків на території Закарпаття у середині XIX ст. пише А. В. Духнавич (1848): «Суть заяцы локушки и куны, на наибольше се вовки и лисицы даже много суть, так что не только в лесных зверях, но и в домашних скотах великую наносят шкоду. Можно тут найпаче же в зиме и 50 волков в купе видеть, вытие же их слышать каждый час не дивно есть». Багато вовків було і на території північних районів. Є. С. Кримський (1876), описуючи полювання на Україні в другій половині XIX ст., зазначає, що вовків досить багато у північних губерніях, де вони в окремі роки нищать сотні коней, овець і корів.

К. Ф. Кесслер (1851) писав, що на території губерній Київської учбової округи вовків було так багато, що вони нищили безліч цінних мисливських звірів і свійських тварин. На початку XX ст. вовк на Україні був поширений на території Полісся, в Карпатах та в деяких лісових масивах Лісостепу.

В 1938 р. О. О. Мигулін (1938) вказував на наявність вовків на території Житомирської, Київської, Чернігівської та північно-західних районів Харківської областей. В Кримській і ряді південних степових областей України перед Вітчизняною війною вовків не було зовсім. Найбільша кількість знищуваних вовків на території України

¹ «Атлас Вольшкой и Слободско-Украинской губерний 1797–1798», фонд 1350, опис 312, ЦДІА. [кінець с. 40]

в довоєнні роки досягла 400 особин. За роки Вітчизняної війни відбулося помітне збільшення чисельності цих хижаків. Вони з'явилися і в тих місцях, де їх раніше не було, — в Кримській, Херсонській, Запорізькій, Сталінській, Кіровоградській і Одеській областях. У післявоєнні роки на Україні щороку знищувалося до 2770 вовків.

Аналізуючи дані про поширення вовків на Україні за останнє тисячоліття, ми бачимо, що чисельність їх зменшувалася насамперед в південних районах. Так, П. С. Паллас (1795), який вивчав фауну Криму в кінці .XVIII ст., уже відмічав, що вовки — рідкісні звірі в цьому районі. На початку XX ст. вони були в Криму зовсім знищені. Навпаки, на території північних районів України вовки живуть на протязі всього тисячоліття, змінювалася лише їх чисельність. Основними факторами обмеження чисельності вовків на Україні як в минулому, так і в наші часи є інтенсивне їх знищення людиною і, в меншій мірі, освоєння території.

Корсак — *Vulpes corsak*

Сучасний ареал корсака в СРСР охоплює район від калмицьких і волзько-уральських пустинних степів до Казахстану і рівнинних районів Середньої Азії.

На території України в наші часи корсак постійно не живе, хоч зрідка зустрічається в південно-східних районах. Википні рештки корсака знайдені в Мелітопольському районі, Запорізької області, в Ольвії (Миколаївська область) (V ст. н. е.) і в Ново-Воронцовському районі Херсонської області (Підоплічко, 1956). Писемно-історичних даних про існування корсака на Україні в дореволюційний період не виявлено.

В 1925 р. М. В. Шарлемань вперше повідомив про наявність корсака на Україні. На території кол. Григорівського району кол. Павлоградської округи (тепер Дніпропетровської області) мисливцями був забитий один корсак, шкурка якого направлена в центральну раду Всеукраїнської спілки мисливців і рибалок для визначення, яке і було проведене М. В. Шарлеманем. В повідомленні «О лисицах Украины и Крыма» М. В. Шарлемань, посилаючись на відомості, одержані ним від мисливських організацій, писав, що колонія корсаків в Григорівському районі досить велика. В 1948 р. М. В. Шарлемань опублікував у журналі «Природа» друге повідомлення про здобуття корсака на Україні. На цей раз матеріалом для повідомлення був лист, одержаний ним від наукового співробітника Бердянського краєзнавчого музею О. Я. Огульчанського, який сповіщав, що 2.XI 1947 р. ним особисто була забита самка корсака на полях колгоспу «Вільний» (Ногайський район Запорізької області). В 1956–1957 рр. до Київської республіканської хутрової бази «Укропживсировина» надійшло 17 шкурок корсака, заготовлених у Сталінській (3), Полтавській (5), Дніпропетровській (2) і Кіровоградській (7) **кінець с. 41**

областях. Проте вважати, що всі ці шкурки належать корсакам, здобутим на Україні, нема підстав, тому що не виключена можливість завезення шкурок із східних районів Радянського Союзу (мисливцями, які виїжджали з України на освоєння цілих земель). Таким чином, викопні рештки і безпосередні знахідки свідчать про те, що корсак на території України був не випадковою твариною, а жив постійно, аж до наших часів, хоч чисельність його завжди була низькою. Якщо порівняти кількість корсаків і лисиць, знайдених при розкопках археологічних пам'яток, то перші завжди представлені поодинокими особинами, а другі зустрічаються у великій кількості.

Корсак — типовий мешканець сухих степів і напівпустинь, хоч в роки, коли чисельність його висока, нерідко зустрічається і в Лісостепу. Уникає лісу, чагарникових заростей, розораних степів і населених пунктів (Новиков, 1956). Освоєння цілих степів на Україні в минулому, а також безпосереднє його нищення в період полювання були основними причинами того, що корсак на території України став досить рідкісним видом.

Видра — *Lutra lutra*

Природний ареал видри охоплює всю Європу і Азію, за винятком Крайньої Півночі, Східного Індокитаю і Аравії; є вона на Сахаліні, Японських островах, о-ві Тайвань, Цейлоні, в Африці (Марокко, Алжир) (Бобринський, 1944). В межах Радянського Союзу відсутня лише на Крайній Півночі, в Криму і на більшій частині Казахстану і в низинних районах Середньої Азії.

На Україні в наші часи видра поширена по всій території, за винятком Кримської області і степових районів, хоч долинами великих річок заходить далеко на південь. Чисельність її досить низька. Найбільший річний промисел на Україні за післявоєнні роки не перевищує 600 екз. Викопні рештки видри, знайдені при розкопках археологічних пам'яток починаючи з неолітичного часу і до поселень початку нашої ери, відомі з Запорізької, Миколаївської, Херсонської, Житомирської і Тернопільської областей (Підоплічко, 1956; Цалкін, 1959).

Про велику кількість видри на Україні в минулому свідчить і ряд писемно-історичних даних. В XVII і XVIII ст. видра нарівні з бобром заготовлялася бобровниками. Так, в універсалі гетьмана Самойловича бобровницькому отаману Савенку про ловлю бобрів у 1682 р. сказано: «Отаману бобровницькому Савенку з товариством по річці Дніпрі, Іпуті, Судості, Беседі, Івоті ходити і звір ловити, із которой ловлі повинні будут звиклий доход, бобрів десять і выдных (видр.— / . С.) двадцять до скарбу нашего військового дати без похибу» (цит. за Плохінським, 1891). Д. І. Єварницький (1892) пише, що видра за часів Запорізької Січі у великій кількості (водилася у численних затоках, річках **кінець с. 42**)

і плавнях середнього і нижнього Подніпров'я. З її хутра запоріжці виготовляли шапки.

Д. І. Багалій (1918) серед численних представників фауни мисливських звірів Слобідської України зазначає і видру. Проте вже в XIX ст. чисельність видри на Україні настільки зменшилась, що К. Ф. Кесслер (1851) вважав її за нечисленного звіра. До війни на Україні заготовлялося близько 200 видр на рік. Отже, загальне зменшення чисельності видри на Україні відбулося в XIX ст.

Основними причинами різкого зменшення чисельності цього цінного хутрового звіра були насамперед надмірний його промисел, а також зменшення і усихання заплавлених водойм, обміління річок і погіршення умов живлення, викликане зменшенням рибних запасів у природних водоймах.

Куниця лісова — *Martes martes*

Природний ареал лісової куниці охоплює лісові і лісостепові райони Європи і найбільш західні частини тайгового Сибіру (звідки вона розселюється на схід), Головний Кавказький хребет і Західне Закавказзя (Бобринський, 1944).

На території України лісова куниця в наш час поширена на Поліссі, в Карпатах та лісових масивах Лісостепу і частково в Степу. Південна межа її ареалу на Україні проходить від Рубіжанського району, Луганської області, на північний захід до Зінківського і Галицького районів, Полтавської області, потім Дніпром доходить до Самарського лісу (Дніпропетровська область). На Правобережжі вона знайдена в Чорному лісі (Знам'янський район Кіровоградської області) та в Балтському районі Одеської області. Викопні рештки лісової куниці неолітичного часу відомі з Солонянського району, Дніпропетровської області, з пізньотрипільських поселень на території Києва і поселень X–XIII ст. на територіях Житомирської і Чернігівської областей (Підоплічко, 1956). Порівняно рідкісні знахідки викопних решток лісової куниці пояснюються, поперше, тим, що її промишляли виключно заради цінного хутра (тому на полюванні використовувалася лише шкурка, а тушка викидалася) і, подруге, її малим розміром (дрібні кістки швидко руйнуються).

Про поширення лісової куниці на Україні в минулому свідчать і писемно-історичні дані. У Несторовому літописі під 883 р. згадується, що «начал Олег воевать с древлянами, потеснил их и брал в них дань по шкурке черной кунице».

Збори з населення хутрової данини, серед якої куниця займала одне з перших місць, зберігалися на Україні аж до початку другої половини нашого тисячоліття. Так, в заповіті Семена Романовича, за яким половина маєтку Шепеличі на р. Прип'яті **кінець с. 43**

віддавалася Нікольському монастирю (1507 р.), сказано: «Ино хто будет тую землю держати, тот має тую дань ов. Миколі давати... а ловчому куниця та корчага меду, а бобровнику куниця, та корчага меду»*.

В квитанції королівського писаря Кипотя Васильовича казначею про доставлених ним в 1508 р. в казну зборах натурою з придніпровських волостей значиться 119 куниць**. У підтвердуючій дарчій королівській грамоті від 22.VII 1514 р. на ім'я князя Ф. Четвертинського написано, що «маєтки переіменовані держати з усіма їх землями... з даньми грошовими і медовими і бобровими і куничними»***. Матвій Меховський (1517) писав, що Поділля багате на хутро куниць, білок і лисиць. У купчому записі від 21.VI 1518 р. київського митрополита Йосипа на половину с. Триліс (територія сучасної Київської області) серед інших прибутків зазначена і кунична данина. Дарча грамота віденському воєводі Ольбрехту Гоштольду дана на селище «зі всіма землями того селища... і з даньми грошовими і медовими і бобровими і куничними». В дарчій грамоті Сігізмунда I старості м. Луцька князю Чарторийському на монастир (1526 р.) говориться: «...і з даньми грошовими і медовими і бобровими і куничними»****.

На початку XVII ст. на Україні існував збір з населення хутра з куниць. Про це свідчить грамота польського короля Сігізмунда III на ім'я архімандрита Плетенецького від 22.11 1605 р. на право Києво-Печерського монастиря володіти всіма належними йому маєтками: «Даєм зі всіма селами і лугами і людьми церковними і даньми грошовими і медовими, бобровими і куничними»*****. в грамоті XVI ст. про звільнення священика від податку на Самборщині говориться: «Святий отець і його потомки не будут повинні по смерті своїй давати нам і нашим наступним ніяких речей: ані за доньок своїх (видаючи їх заміж) данини куничної» (цит. за М. Грушевським, 1900). П. А. Іванов (1895) писав, що «раніше водились в лісах Волині куниці і бобри». Д. І. Багалій (1889), згідно з архівними даними, писав, що куниці водилися майже по всій території сучасної Харківської області. Починаючи з XVII ст. кількість куниць на Україні зменшувалась, що призвело до ліквідації куничної данини.

У цитованих нами універсалах гетьманської канцелярії XVI—XVII ст. куниця жодного разу не згадується. В літературі більш пізнього часу про лісову куницю на Україні вказується як про нечисленного звіра. Так, К. Ф. Кесслер (1851) писав, що «лісова куниця водиться у всіх великих лісах наших губерній, але ніде не буває численною.

* Архив Юго-Западной России, изд. Врем. комиссии, ч. 1, т. VI, 1883.

** Там же, т. II, 1883.

*** Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 1, Спб.. 1863.

* Там же.

***** Там же.

Причиною цього, без сумніву, є кошовність її хутра». О. О. Мигулін (1938) пише, що куниця на Україні досить нечисленна.

Основними факторами, що викликали зменшення чисельності лісової куниці на Україні, були насамперед скорочення площ старих лісів — її основного біотопу, а також інтенсивний промисел протягом усього тисячоліття.

Борсук — *Meles meles*

Природний ареал борсука охоплює майже всю Європу, Кавказ, Середню, Центральну і Східну Азію. На території України в наші часи борсук зберігся лише в лісах Карпат, Гірського Криму, Полісся і в деяких великих лісових масивах Лісостепу. В зв'язку з низькою чисельністю на Україні він знаходиться під охороною. В минулому борсук був досить поширений на всій території України, його викопні рештки знайдені при розкопках палеолітичних пам'яток на території Сталінської і Одеської областей, а в пам'ятках з неоліту і до початку нашого тисячоліття — в межах Дніпропетровської, Запорізької, Сталінської, Херсонської, Одеської, Харківської, Черкаської, Київської, Вінницької, Житомирської і Волинської областей (Підоплічко, 1938, 1956). Писемно-історичних джерел про поширення і чисельність борсуків на Україні в минулі часи небагато. Це пояснюється малою господарською цінністю самого звіра, а також скритим способом його життя. Д. І. Багалій (1918), посилаючись на архівні джерела, пише, що на землях Слобідської України в першій половині нашого тисячоліття в лісах і степах було багато звірів, в тому числі і борсуків.

А. Меєр (1794) вказує борсука для Очаківської землі і особливо для околиць Ольвіополя, де він був настільки численним звіром, що окремі балки, заселені ним, мали назву борсучих. Пізніше, з освоєнням краю, кількість борсуків на Україні зменшувалась. К. Ф. Кесслер (1851) писав, що борсук зустрічається всюди, але в південних губерніях, особливо на Лівобережжі, він уже був рідкісним звіром. М. Левченко (1882) теж писав, що борсуки досить рідкісні звірі. І. І. Барабаш-Никифороз (1928) для району степової Наддніпрянщини борсука вважав уже нечисленним звіром. О. О. Мигулін (1938) також пише про низьку чисельність борсуків на Україні. В довоєнні роки на території України найбільша річна кількість здобутих борсуків становила 4000, в 1946 — 3000, а в 1949 — 860 особин. Катастрофічне зменшення кількості борсуків на Україні змусило заборонити полювання на них (за винятком гірських районів Кримської області).

Основними причинами скорочення ареалу і зменшення чисельності борсука на Україні було насамперед зменшення кількості лісових угідь та його промисел, що провадився не стільки заради хутра, скільки заради сала, яке використовується з лікувальною метою. **кінець с. 45]**

Рись — *Felis lynx*

Природний ареал рисі охоплює лісові райони Європи (в багатьох країнах знищена), Азії і Північної Америки. На Україні в наші часи рись збереглася в Карпатах і зрідка трапляється в лісах північного Полісся. Її викопні рештки знайдені в археологічних пам'ятках палеолітичного часу (їв Полтавській і Чернігівській областях), неолітичного часу (в Дніпропетровській області) та їв трипільських поселеннях в Кіровоградській області (Підоплічко, 1938, 1956). В першій половині нашого тисячоліття рись була поширена на території всього українського Полісся, Карпат і в більшості районів Лісостепу, а долинами великих річок заходила і в степову зону. М. Кутепов (1896), описуючи великокнязівське і царське полювання на Русі в X–XVI ст., зазначає, що рисі водились на всій території стародавньої Русі. Струтосов (1881), висвітлюючи полювання в допетровській Русі, писав, що рись зустрічалась майже скрізь, але в невеликій кількості. У середині XIX ст., за даними К. Ф. Кесслера (1851), рись траплялася досить часто лише в північних районах Чернігівської, Київської та Волинської губерній. В кінці XIX ст., за словами М. Левченка (1882), вона вже була рідкісним звіром. Ф. А. Виноградов (1903), розглядаючи фауну України початку XX ст., згадує і про рись. Н. М. Лагов (1915) писав, що в Карпатах рись є звичайним звіром. О. О. Мигулін (1938) вказує рись для північних лісових районів Київської, Житомирської та Чернігівської областей.

Наведені дані показують, що за останнє тисячоліття площа, на якій поширена рись, на Україні значно скоротилася, а її чисельність зменшилася настільки, що вона стала рідкісним звіром. Основними факторами скорочення ареалу і зменшення чисельності рисі на Україні в історичні часи було, насамперед, її знищення як небезпечного хижака, а також зменшення площі лісних угідь — її основного біотопу.

Кіт дикий — *Felis silvestris*

Природний ареал дикого kota охоплює майже всю Західну Європу, Малу Азію і Кавказ. У багатьох районах він знищений. В межах України в наші часи зберігся в Карпатах, у плавневих лісах Дунаю, Дністра і зрідка в лісах Полісся.

Викопні рештки дикого kota знайдені в нафтоносному шарі геологічних відкладів на території Станіславської області (палеоліт), при розкопках археологічних пам'яток неолітичного часу в Дніпропетровській і Запорізькій областях, у пам'ятках трипільських поселень у Хмельницькій області та в поселеннях пізнішого часу в Черкаській області (Підоплічко, 1938, 1956; Цалкін, 1959). На початку нашого тисячоліття на території України район поширення і чисельність дикого kota були значно більшими.

Кінець с. 46]

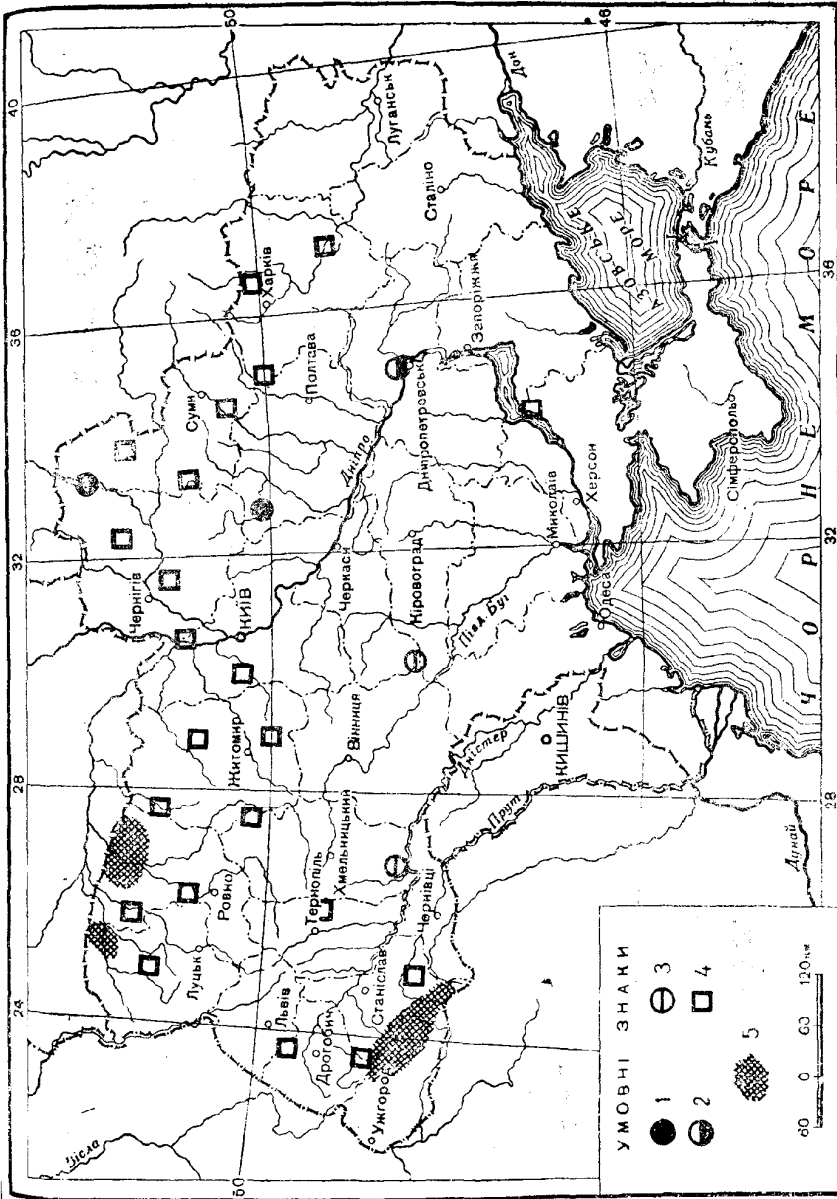

Рис. 13. Поширення ріси на території України:
 1 — палеоліт, 2 — бронза, 3 — трипільські поселення, 4 — історично мануї часи, 5 — сучасне подиремня.

Так, Л. Боплан (1660) писав, що на границі з Московською землею водяться білі зайці і дикі кішки. Д. І. Єварницький (1892), характеризує фауну мисливських звірів півдня України за часів Запорізької Січі, серед численних видів зазначає і дикого kota. В «Географічному місяцеслові» за 1776 р. зазначено, що серед хутрових товарів, які дозволяється вивозити в Крим, є «лисиця, тхори і кішки». К- Ф. Кесслер (1851) відмічає дикого kota для Волинської, Київської і Подільської губерній. О. О. Браунер (1928) писав про поширення його в лісах Бессарабії і плавнів Дністра.

Порівнюючи дані про поширення дикого kota на Україні в минулому і тепер, легко впевнитися в значному скороченні його ареалу. Основними причинами зменшення чисельності дикого kota були скорочення площі лісових угідь та промисел. В наші часи дикий кіт на Україні як рідкісний звір охороняється, проте в карпатських лісах його здобувають 30–40 екземплярів на рік.

Вихухіль — *Desmana moschata*

Сучасний природний ареал вихухоля охоплює басейни Дону, Уралу і Волги. Крім того, вихухіль акліматизований в долинах рік Білої (Башкирська АРСР), Іки і Свячі (Татарська АРСР), а також Самарки (Куйбишевська область) (Лавров, 1946).

На Україні вихухіль в наші часи зберігся лише на території спеціального заказника на території Кременського району Луганської області та в його околицях. Одиначні особини іноді зустрічаються в долинах приток Сіверського Дінця — Жеребця, Борової та Луганки. Чисельність вихухоля на Україні в наші дні дуже незначна, і тому він взятий під охорону як рідкісний вид.

Викопні рештки вихухоля знайдені під час розкопок археологічних пам'яток палеолітичного часу в Новгороді-Сіверському (Чернігівська область), а також в алювії Дніпра біля Києва і в районі Канева (Черкаська область) (Підоплічко, 1938, 1956). Писемно-історичних джерел про поширення вихухоля на Україні в минулі часи дуже мало, що пояснюється обмеженням його ареалом. С. Г. Гмелін (1768) вказує, що на Доні і його притоках зустрічалось багато вихухолів. Майже через сто років А. Чернай (1853) писав, що вихухіль водиться біля Харкова по річках Немишлі і Мжі. М. І. Сомов (1897) вказує його для Сіверського Дінця і його лівої притоки Осколу. М. І. Фененко (1908–1909) повідомляє про наявність вихухоля в кол. Собіцьких лісах на території Кролевецького району, Сумської області. О. О. Мигулін (1917) вказує вихухоля для Ізюмського і Зміївського районів Харківської області. М. В. Шарлемань (1931) на основі повідомлень Барабаша-Никифорова та інших авторів пише, що вихухіль зустрічався в плавнях Дніпра і в долині його притоки Самари (Дніпропетровська область) в 1897—1905, **[кінець с. 48]**

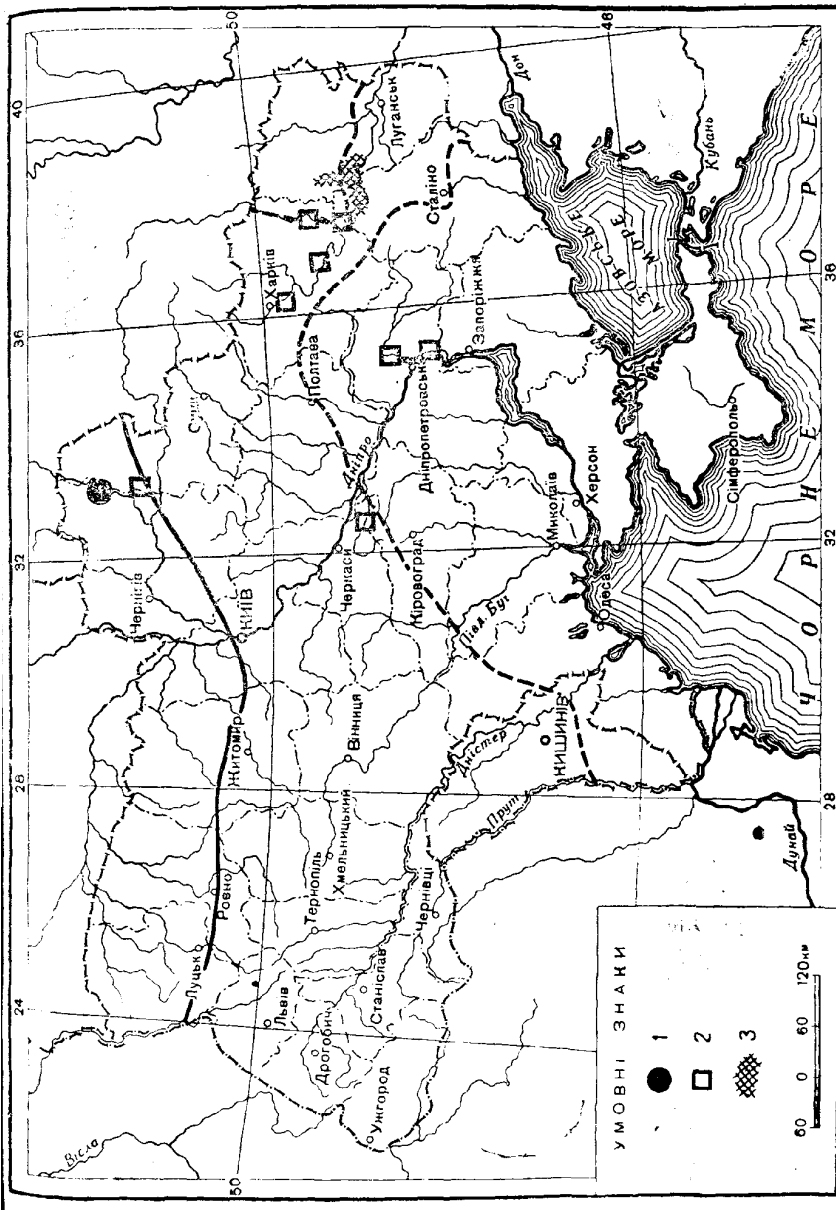

Рис. 14. Поширення виходу на території України:

1 — палеоліт; 2 — історично-лінгвістичний час; 3 — сучасне поширення.

1907, 1909 і 1918 рр. Проте більш пізніх даних про існування вихухолі в у цьому районі немає.

Екологічною особливістю вихухоля є його приуроченість до життя в старицях, проточних озерах, що заростають прибережними водними рослинами, а по берегах — деревами і чагарниками, серед яких звірки можуть переховуватися під час паводків. Крім того, велике значення для життя вихухоля має глибина водойм (мілкі водойми зимою промерзають, а глибокі, як правило, безкормні для вихухоля). Найбільш сприятливі водойми глибиною 1–2 м. У берегах таких водойм вихухіль рие нори, вихід з яких відкривається на 10–40 см нижче рівня води, а гніздова камера розміщується завжди вище літнього рівня води. Виходів з нори буває кілька. Залежно від рівня води вихухіль користується лише одним з них, причому як влітку, так і взимку.

Таким чином, приуроченість вихухоля до певного типу водойм, а також влаштування нори з обов'язковим виходом під воду є досить важливими біологічними особливостями виду, які лімітують його поширення (Підоплічко, 1951). Сильне промерзання водойми або зимовий паводок з наступним замерзанням може призвести до загибелі звірків. За даними О. О. Мигуліна (1938), на Україні вихухіль живиться водними комахами і їх личинками, п'явками, молюсками, жабами, дрібною рибою, а також деякими водними рослинами. І. Г. Підоплічко (1951) вважає, що основною причиною зменшення чисельності вихухоля і скорочення його ареалу була зміна гідрографічних умов у водоймах.

Безперечно, що основним фактором, який зумовив скорочення району поширення вихухоля на Україні, були зміни гідрологічного режиму водойм. Проте велике значення мали також інтенсивний промисел вихухоля заради цінного хутра і знищення його під час рибної ловлі. Крім того, зміна гідрологічних умов у водоймах у великій мірі залежала від того, що людина освоювала для господарських потреб річкові долини, а це викликало обміління і висихання водойм. Тому роль антропогенного фактора в обмеженні чисельності вихухоля на Україні була досить значною.

Таким чином, з розглянутих 25 видів звірів, які у великій кількості населяли територію України на початку нашого тисячоліття, 10 видів повністю зникли. У 15 видів район поширення настільки скоротився, а чисельність їх настільки зменшилась, що вони стали рідкісними видами.

Проте зміна фауни ссавців України на протязі нашого тисячоліття не обмежується розглянутими прикладами. В наші часи на Україні значно зменшилася кількість степових тхорів, горностаїв, ласок, норок, кам'яних куниць, білок та інших хутрових звірів. Поряд з цим фауна України іна протязі останнього століття поповнилася новими видами. Так, на Україні акліматизовано оленя плямистого, муфлона, дикого кролика, білку-телеутку, ондатру і єнотовидного собаку.

кінець с. 50

ЗНАЧЕННЯ ДИКИХ ЗВІРІВ У ГОСПОДАРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ НА УКРАЇНІ

Використання фауни ссавців за часів Київської Русі

В IX—XIII ст. майже вся територія сучасної України входила до складу Київської Русі, і лише частину південної степової смуги займали кочівники. Населення в ті часи жило переважно в лісових і лісостепових місцевостях.

Характерною особливістю в освоєнні краю було те, що першими місцями оселення людини були долини великих і малих річок (Дніпро, Буг, Дністер, Сіверський Донець, Десна, Прип'ять) та їх численних приток, які являли собою сприятливі місця для землеробства, тваринництва, мисливства і рибальства.

За археологічними даними, основним заняттям східних слов'ян задовго до утворення Київської Русі було сільське господарство. Тому мисливство і рибальство, хоч і відігравали значну роль в економіці населення, провідного і першорядного значення не мали (Третьяков, 1951).

Літописні джерела свідчать, що київські князі полювали на таких великих тварин, як дикий кінь, тур, зубр, лось, олень, дика свиня, ведмідь та ін. Згідно з І. Арістовим (1866) та іншими авторами, князівські полювання були не лише розвагою: вони являли собою нерідко своєрідні маневри військових дружин і мали на меті також заготівлю м'яса і шкіри для війська і домашнього вжитку. Так, в літописі за 1255 р. говориться про князя Данила Галицького: «Едущу до Грубешова и уби вепрев шесть: сам же уби и рогатиной три, а три отрози его и вдасть мяса воем на пути». Володимир Мономах вказував на небезпечний характер полювання того часу: «Ся тружай пути и ловы дея 13 лет с опасностью для жизни». Ігор Рюрикович, що жив у Києві в 913—945 рр., постійно займався ловами. Київських ловиш, для нього було мало, і він відправлявся «десять лови у Псков». До цього заняття він привчав і свого сина Святослава. Навіть Ольга, перемигши древлян, за словами літописця Нестора, разом з сином і дружиною займалась ловами.

кінець с. 51

Святослав звик на ловах вести життя витязя, привчав до цього і своїх синів і дружину. Ідучи в похід, князь не брав з собою ні обоза, «і котла і не варив м'яса, «но изрезав тонко конину или зверину (дичину), или говядину, пек на углях и употреблял в пищу» *.

Лови за часів Київської Русі вважалися настільки важливим заняттям, що подвиги ловців оспівувалися в піснях. Київські князі полювали не лише на великих тварин, а й на зайців, лисиць та ін. Так, згідно з літописними документами, князь Ярослав 21 травня 1091 р. за Вишгородом тенетами ловив зайців. Коли було закінчено перший загін і спіймано кілька зайців, при заході другої кнеї «кликнули кличане как затмилось солнце». Як бачимо, в період Київської Русі полювання на зайців здійснювалося за допомогою сіток і загонщиків, що забезпечувало значну здобич. Про велике значення полювання в період Київської Русі свідчать такі історичні документи, як фрески Софійського собора в Києві, на яких зображено полювання на диких коней, ведмедя, вовка, дику свиню, оленя і куницю. Крім князів і їх ловецьких дружин, промислом диких звірів за часів Київської Русі займалися монастирі, які володіли великими земельними наділами, а також населення, що платило князям «меховую дань». В період Київської Русі і пізніше «меховые сборы» з населення становили основу торгівлі того часу.

За свідченням літописця, Олег, завоювавши у 883 р. древлян, наклав на них данину по шкурці чорної куниці з кожного житла. Сусідні східні племена також платили данину хутром. «Козарь: имаху на Полянех и на Северех и на Вятчихе имаху по белой веверице от каждого дыма». В дарчій грамоті Володимира, виданій в 996 р. київській Десятинній церкві, говориться: «От всего княжа суда десятая векша».

В зв'язку з тим, що промисел диких звірів за часів Київської Русі відіграв велику роль в економіці князів, останні намагалися обмежити його законами. Так, в «Русской правде» є спеціальний розділ, яким передбачено великий штраф за вкраденого бобра.

Підсумовуючи сказане, ми бачимо, що на території України за часів Київської Русі була велика кількість диких звірів. Незважаючи на те, що основним заняттям населення в цей час було сільське господарство і тваринництво, мисливство відігравало досить значну роль в господарстві людини.

Фауну ссавців використовували князі, монастирі і населення. Особливе значення мали хутрові звірі, шкурки яких відігравали велику роль у торгівлі. Після розпаду Київської Русі систематичні спустошувальні війни і боротьба з монголо-татарськими поневолювачами сильно позначилися на господарській діяльності населення, яке змушене було кидати обжиті місця і йти на північ. У зв'язку з цим промисел диких звірів у цей час втрачав своє значення.

* История Государства Российского, I, Спб., 1833.

Правда, монголо-татарські поневолювачі часто накладали на місцеве населення велику данину, вимагаючи виплачувати її частково і хутром звірів.

Використання фауни ссавців України за часів литовсько-польського панування

Значна частина українських земель довгий час знаходилась під владою литовських і польських феодалів, венгерських королів і молдавських князів. Іноземні феодала захоплювали українські землі і разом з місцевими феодалами експлуатували український народ. Українські землі з їх нивами, непрохідними лісами, сіножатями, луками, річками і багатим тваринним світом переходили в особисту власність феодалів.

З численних дарчих актів і грамот, які збереглися до наших днів, ми дізнаємося, що мисливські угіддя, так звані звірині лови і боброві гони, були взяті на облік з точним визначенням їх площі. Боброві гони і звірині лови існували в багатьох районах теперішніх Київської, Житомирської, Ровенської, Волинської, Вінницької, Станіславської, Львівської та інших областей. Уже на початку нашого тисячоліття на цих землях існував інтенсивний промисел як великих копитних, так і хутрових тварин. Полюванням на копитних звірів займались переважно князі, королі і магнати. Під час таких полювань знищувалось багато тварин. Так, галицький князь Ярослав Осмомисл у 1154 р. проводив велике полювання на зубрів, у якому брало участь багато князів, серед них і київські.

Згідно з пруськими і польськими хроніками, на початку XIV ст. Гедимін убивав зубрів на горі Віленській, а через сто років його онук Ягелло заготовляв бочки соленого м'яса зубрів для воєнних походів. Король Казімір в 1453 р. в Ковно споряджає велике полювання на зубрів (за А. Валеським, 1866). В 1429 р. в м. Луцьку князь Вітольд влаштував у замку з'їзд князів, ханів і хрестоносців, на якому були присутні близько 15 тисяч гостей. З'їзд продовжувався близько семи тижнів і коштував князю дуже дорого. Кожного тижня для харчування гостей заготовлялося 700 ялівок, 700 баранів і вепрів, 60 зубрів, 100 лосів і багато іншої дичини (Д. Іловайський, 1896).

Крім копитних звірів, на яких полювали королі та магнати, об'єктом інтенсивного промислу в той час були і хутрові звірі, особливо бобер і куниця. Промисел їх надзвичайно посилювався після введення Магдебурзького права. Литовський статут, який діяв до того, в значній мірі сприяв охороні і збереженню мисливських видів тварин. Наприклад, за Литовським статутом заборонялось полювання на чужій території, а також регламентувалися строки полювання. Порушник права власності мусив платити штраф за порушення права, а потім заплатити власнику угіддя за завдані збитки. **[кінець с. 53]**

Князі, одержавши наділи, не намагались і не вміли вести боброве господарство, а в погоні за наживою знищували бобрів. Одночасно з цим, як пише Є. Яноте (1876), значна кількість бобрових гонів перейшла у власність монастирів та костьолів, де боброве м'ясо прирівнювалось до риби, а тому у великій кількості йшло на кухню в пісні дні. Внаслідок такого хижацького винищення кількість бобрів на території західних земель України уже в XVII ст. катастрофічно зменшилась.

На мисливську фауну впливали і великі зміни ландшафтів, викликані колонізацією краю литовсько-польськими магнатами. Так, для збільшення площі орних земель на території київського Полісся в XVI ст. у великих масштабах вирубували і спалювали ліс, а на його місці сіяли зернові культури *.

Наведені дані показують, що багата і численна фауна звірів, яка існувала на початку нашого тисячоліття на території західних областей України, була в значній мірі знищена внаслідок нерозумного її використання.

Значення фауни ссавців України в господарстві Запорізької Січі

З численних писемно-історичних джерел відомо, що на землях Запорізької Січі також була багата фауна цінних мисливських звірів, яка відіграла велику роль в економіці Січі. Деякі автори навіть висловлюють думку, що промисел диких звірів і рибальство були основною формою господарства запорізьких козаків. Наприклад, О. П. Корнєєв (1953) пише, що «на Запоріжжі, де хліборобство зовсім було відсутнє, широко процвітав мисливський промисел». Для підтвердження цього висновку Корнєєв посилається на листа кошового отамана Григорія Федорова на ім'я імператриці Єлизавети в 1775 р., в якому написано: «що військо запорожське низове з давних років і тепер хліба не сіє». Д. І. Єварницький (1892) у книзі «История запорожских казаков» також наводить цю цитату, але робить примітку, що «кошевой сильно выразился, очевидно, с целью разжалобить императрицу». Ця примітка Єварницького не випадкова. Численні писемні дані вказують на те, що основними галузями господарської діяльності запорізьких козаків були хліборобство і тваринництво. В. Зуєв (1787) писав, що «не всі запоріжці занимались кровавими промислами (війною), я були серед них почасти і хліборобство, і скотарство, і рибальство, дивлячись по тому, які кому вигоди населені ними місця давали». Єварницький пише, що крім січовиків на Запорізькій Січі існувала спеціальна група козаків-зимувальників, які жили в невеликих хуторах-«зимівниках», де утримувалась худоба і оброблялась земля,

Історія Української РСР, Вид-во АН УРСР, т. I, 1953.

а подекуди була і рибна ловля. В одному з таких зимівників було 1200 овець, 127 коней, 30 волів, 120 биків та інших тварин. Основним обов'язком зимувальників було постачати січовим козакам продовольство і коней, а на випадок війни — самим йти у військо. Єварницький пише, що зимувальники — це запорізькі господарі: вони обробляли землю, розводили коней, рогату худобу, овець, заготовляли сіно, утримували пасіки, садили сади, городи, полювали на звіра і ловили рибу. Кількість зимувальників з року в рік збільшувалась і досягала в 1766 р. 4000 (Єварницький, 1892).

Проте запорізьке козацтво не могло в достатній мірі забезпечити своїми силами постачання великої армії і тому завжди було зацікавлене в привізному хлібі. При таких обставинах виникла необхідність у використанні природних багатств Запоріжжя і насамперед цінних звірів і великих запасів риби. З цією метою у запорізьких козаків були добре розвинуті звіриний і особливо рибальський промисли. Для здобування звірів існувала, як зазначає Єварницький, спеціальна мисливська група, яка носила назву «лисичників» і мала окреме курінне управління, що підлягало виборному отаману. Назву «лисичники» Єварницький і Корнеєв пояснюють тим, що головним предметом промислу була лисиця. В XVI ст. в Галичині «лисичниками» називали вільних людей, які за право проживати в населеному пункті мусили давати щороку одну шкурку лисиці або 30 гривень*. Згідно з цими даними, можна припустити, що «лисичниками» на Запоріжжі називали не мисливців у повному розумінні цього слова, а біглих, які оселялись на території Запорізької Січі.

З «Актив Південно-Західної Росії» відомо, що в 1528 р. козаки так само, як і міщани, здобували бобрів, ставили сіті, ловили рибу. В такій же мірі і в 1541 р. козаки «на бобровые гонь и на рыонье ловы идут».

Серед численних видів диких звірів, що промишлялися за часів Запорізької Січі, найбільше значення мали хутрові види — такі, як бобер, видра, лисиця, куниця, бабак та ін. Одержуване від промислу хутро частково використовувалось безпосередньо на виготовлення одягу козаків, а значна кількість його йшла на ринок. Про використання хутра диких звірів запорізькими козаками Єварницький пише, що це хутро було предметом торгівлі, мита, а також використовувалось для подарунків і виготовлення одягу запоріжцям.

З наведених даних видно, що дикі звірі, які населяли запорізькі землі, відігравали велику роль в господарстві запорізьких козаків. Їх цінне хутро використовувалось у торгівлі і безпосередньо на потреби Війська Запорізького. Проте невірним є твердження, що мисливство і рибальство були єдиними видами господарської діяльності Війська Запорізького.

* Грушевський М., Джерела до історії України–Русі, том VIII, 1908.

Використання фауни ссавців на Україні після її возз'єднання з Росією

З історичних і архівних джерел відомо, що на території Чернігівського, Ніжинського і Стародубського полків існували спеціальні мисливські групи, які називалися бобровниками і стрільцями. Бобровники знаходились під безпосереднім керівництвом гетьмана і були організовані в общину з монопольним правом мисливства (М. Плохінський, 1891).

Бобровнича община мала своє самоуправління, обирала з своїх членів отамана. Члени общини належали до козацького звання і зобов'язані були нести військову службу. Кількість бобровників у різних полках була неоднаковою. Так, за відомостями економічної канцелярії (1753 р.), в Чернігівському полку було 62 бобровники. Враховуючи, що кожний бобровник на протязі року мусив здобути і здати 10 бобрів і 20 видр, можна підрахувати, що на території одного лише Чернігівського полку щорічна здобич становила 620 бобрів і 1240 видр.

Наскільки важливим був бобровий промисел в той час, свідчить особлива увага і турбота про нього з боку гетьманської влади. Так, за 1669–1780 рр. було видано 35 спеціальних універсалів, що стосуються виключно бобрового промислу. Згідно з цими універсалами, бобровий промисел в ті часи був добре розвинутий на таких річках, як Дніпро, Десна, Іпуть, Беседь, Судость, Івоть.

Хутро диких ссавців відігравало значну роль в економіці Лівобережної України того часу. Воно використовувалося в торгівлі, а також служило предметом наживи гетьманської старшини.

Інтенсивний промисел бобра і видри викликав зменшення запасів цих цінних видів, тому бобровники не мали змоги виконати річну норму промислу. В зв'язку з цим були видані універсали, згідно з якими дозволялося зменшити річну норму промислу бобрів до п'яти на рік, а видри — до п'ятнадцяти.

Друга мисливсько-промислова група на території Лівобережної України називалася стрільцями. Спочатку мисливці-стрільці були підпорядковані сотникам, а з 1677 р. за універсалом чернігівського полковника Бурковського були прийняті під безпосереднє керівництво полкового управління. На відміну від бобровників, які користувалися правом монопольного промислу бобрів, стрільці промишляли різних інших звірів і як промисловики мусили платити промислову данину. Так, стрільці Мглінської сотні щороку давали козацькій старшині по 20 куниць і по 10 пудів меду (Плохінський, 1891). Пізніше, коли чисельність куниць зменшилася, стрільці доставляли по 20 лисиць і інше хутро. Стрільців було порівняно небагато. Згідно із списком економічної канцелярії, в середині XVIII ст. до Чернігівського полку належало 236 стрільців, які здобували і здавали в полкову канцелярію протягом одного року **[кінець с. 56]**

близько п'яти тисяч куниць, а пізніше — стільки ж лисиць.

Згідно з гетьманськими універсалами, стрільцям дозволялось промишляти звіра на території всіх лісів і пущ, незалежно від того, в чиїх володіннях вони були. Після організації малоросійської канцелярії на Україну було покладено обов'язок постачати до царського двору диких звірів. Оскільки ж дичина необхідна була і для гетьманської кухні, наявні стрільці не могли забезпечити потреби в її промислі, і тому по всіх полках були виділені кращі стрільці для промислу звірів. Так, у 1752 р. в Полтавському полку була виділена команда із 100 стрільців на чолі з двома сотниками, яка полювала в районі р. Орелі. Об'єктами промислу цих стрільців були лосі, козулі, сайгаки, дикі свині, зайці, лисиці, бабаки, тхори та інші звірі. З великої кількості промислових звірів, що їх здобували стрільці, до царського двору відправлялася незначна частина, а решта використовувалась на місці. Наприклад, з 1750 до 1764 р. з Лівобережної України відправлено в Петербург: лосів — 13, оленів — 43, козуль — 221, диких свиней — 5, сайгаків — 65, зайців — 61, тетерюків — 532, куріпок — 1814, дрохв — 235, стрепетів — 17 (Плохінський, 1891).

Інтенсивний промисел копитних і хутрових звірів, а також господарське освоєння краю не могли не позначитись на чисельності мисливської фауни України. Тому на кінець XVIII ст. багато видів звірів стали нечисленними.

Використання фауни ссавців на Слобідській Україні

На території східних районів України, які входили до складу Московської держави і пізніше одержали назву Слобідської України, в минулому також існувала багата фауна звірів. В чугуївських лісах, за словами харківського єпископа Філарета (1857), у великій кількості водилися ведмеді, вовки, лисиці, куниці, борсуки, козулі, а на полях — сайгаки, бабаки і багато інших тварин. В численних актах і відомостях XVII і початку XVIII ст. часто згадуються назви багатьох видів звірів, які населяли територію східних районів України. Дані розкопок археологічних пам'яток свідчать, що людина використовувала диких ссавців у цьому районі ще задовго до нашої ери, а в останнє тисячоліття промисел звірів відіграв значну роль в господарстві. В 1621 р. на Соборі московський государ говорив, що «в Путивльському повіті в 70 місцях займаються різними промислами, рибу ловлять, полюють на звірів». В царському указі про влаштування на Чугуївському городищі гетьмана Яцька Острианина і черкас * (в 1639 р.) серед інших земель згадуються рібні і звірині лови. У багатьох документах «Чугуевской приказной избы»

Слово «черкас» означає «українців».

зустрічається значна кількість скарг чугуївського воєводи на «чугуївських черкас», які займаються звіриними промислами. В листі сумського воєводи Арсеньєва на ім'я царя про «черкас», які займаються добуванням дьогтю (1633 р.), говориться, що «вони бьют куницъ і лисиць, і вовки, і ведмеді, і лосі, і вепри і всякого звіря і рибу ловлят» *.

В царському указі 1684 р. про використання земельних угідь говориться: «А леса и звериные стойла и рыбные ловли в Северском Донце и в реке Удах и во Мже и всяких западных речках владеть всего города вообщее» **. Відповідно до цього указу чугуївськими мисливцями в 1688 р. було піймано живими три лосі і чотири дикі свині.

З наведених даних видно, що на території східних областей України в XVI ст. також існував інтенсивний промисел диких ссавців. Основними районами промислу в цей період були лісові масиви, що розміщувалися вздовж річок: Сіверського Дінця з його притоками, верхів'їв Сули, Псла і Орелі, а також на території незаселеного степу, що мав назву Дике поле.

Полювання на звірів провадилось як спеціальними мисливцями, так і населенням. Розвитку мисливського промислу в ті часи сприяло те, що багато переселенців, які втікали від польських магнатів, знаходили пристанище на південній околиці Московської держави. Більшість переселенців починала свою трудову діяльність з полювання.

Заселення Слобідської України, яке відбувалося протягом XVI–XVII ст., сприяло швидкому освоєнню природних районів. Розорювалися степи, вирубувалися ліси і на їх місці створювалися поля. Д. І. Багалій (1887) вказує, що найбільша кількість лісу знищувалась у XVIII ст., коли було сильно розвинуте добування дьогтю, поташу і горілки, виробництво яких потребувало великої кількості деревини.

Розглядаючи зміни, які відбувались на території степової зони Лівобережної України завдяки діяльності людини, не можна не відмітити такого явища, як степові пожежі, що відбувалися на Україні майже до кінця XVI і початку XVII ст. Особливо великі пожежі були при цареві Іванові Грозному. З метою позбавити татар пасовищ і цим запобігти їх навалі, Іван Васильович у 1571 р. наказав князю М. Воротинському спалити степ від верхів'я Ворони до Дніпра на протязі 1500 верст. Зазначена територія розподілялась на три лінії. Перша лінія починалася від верхів'я Ворони і йшла через Слань, Бітюк, Дон і Тиху Сосну до впадіння Валуя в Оскол, загальною довжиною в 50 верст. Друга лінія починалася від гирла Ворони і йшла на захід через Оскол, верхів'я Сейму майже до впадіння Цни в Десну; загальна довжина її 600 верст. Нарешті, третя лінія, що проходила найдалі **[кінець с. 58]**

Матеріали для історії колонізації и быта в XVI—XVIII ст., 1881. ЦДІА, Харків, фонд 353.

на захід, починалася від верхів'я Дінця і йшла спочатку на захід до Псла, потім повертала на південь до Ворскли, вздовж якої йшла до Дніпра, далі повертала на південь і закінчувалася за гирлом Псла. Між цими трьома лініями спалювались усі можливі шляхи ногайських і кримських татар (Н. Беляєв, 1846). Степові пожежі, що охоплювали великі площі, не могли не позначитись на місцевій фауні, зокрема на звірах. Великі звірі змушені були переселятись на сотні кілометрів, а дрібні, безперечно, гинули. Після вигорання трав'янистої рослинності територія степу надовго залишалась непридатною для оселення тварин. Освоєння краю і надмірний промисел диких звірів призвели до того, що на кінець XVIII — початок XIX ст. на території Слобідської України багато видів мисливських ссавців стали рідкісними, а деякі зовсім зникли. В дальшому основу мисливського промислу становили заєць сірий, лисиця, тхір, вовк і бабак.

Південно-східна частина українських земель і Кримська область, як відомо, довгий час знаходились у віданні кочових народів — печенігів, половців, а пізніше — ногайських і кримських татар. Дикі звірі, що у великій кількості населяли степові простори півдня України, також використовувались місцевим населенням. Жан де Люк (1625), який відвідав ці райони у першій половині XVII ст., писав, що «на землях кримських татар водиться багато дичини, особливо зайців». На землях ногайських татар, за повідомленням Жана де Люка, «дуже багато диких коней, вовків, ведмедів, лисиць, оленів і лосів. Ногайці б'ють і продають їх шкури».

В часи татарської навали кожний місцевий житель, незалежно від віку, за свідченням Платона Карпіні, мусив платити данину — по шкурі ведмедя або ж бобра, соболя, чорнобурої лисиці і тхора. Хто не мав змоги заплатити цієї данини, той ставав рабом і продавався на ринках кримських і азовських портів *.

Ми не розглядаємо способів використання фауни ссавців Карпат і Гірського Криму. В цих районах також існувало багато диких звірів, які відіграли значну роль у господарській діяльності минулого. Наприклад, лише на території Галичини і Буковини в 1896 р. було здобуто оленів 213, козуль — 6900, диких свиней — 1288, зайців-русаків — 70 000, лисиць — 7545, вовків — 80, куниць — 700, тхорів — 645, видр — 293, рисей — 27, диких кішок — 55 **.

Крім мисливських корисних звірів, на території українських земель велике значення в господарській діяльності людини мали в минулому і шкідливі тварини. Такі звірі, як вовк, що нищив безліч свійських тварин, а також шкідливі гризуни, що завдавали великих збитків рільництву,

* Струтосов, Охота в допетровской Руси, «Природа и охота», № 4, 1881.

** «Ловец», № 9, 1848.

не раз відмічались у літописах та інших писемних джерелах.

Наприклад, у Львівському літописі під 1309 р. повідомляється, що «мыши поели рожь, пшеницу, овес, ячмень и всякое зерно и поэтому была дороговизна... и голод крепкий». У польських хроніках за 1468 р. повідомляється: «Был сильный голод. Произошло это от большого количества мышей, которых от засухи было очень много. Они поели хлеб в гумнах и на полях всюду». В літописі Самовидця (1878) під 1649 р. повідомляється, що в тому році був великий неврожай: «Никто не знал примера, чтобы когда-либо было столько мышей, как в этом году. От этого была большая дороговизна на хлеб, соль и сено». У зведеному Галицько-Руському літописі під 1699 р. значиться: «Того ж року у Мармароша (за Карпатами) всеї мыши хлеб изъели, аж до нас ходили [люди] для хлеба». В цьому ж літописі під 1735 р. відмічено: «В этом же году затопила вода посеvy: был неурожай. Много мышей поистрестило остатки хлеба».

Згідно з літературними даними пізнішого часу, на території України лише за 1872–1948 рр. було відмічено понад 30 випадків масового розмноження шкідливих мишовидних гризунів, які викликали значні пошкодження посівів, не кажучи про те, що під час цих розмножень гризуни сприяли поширенню серед населення небезпечних захворювань (чума, туляремія та ін.).

Значної шкоди господарству людини в минулому на Україні завдавали вовки, хоч в літописах про це говориться мало. В описі Бессарабії в 1816 р. відмічено, що «из диких зверей Бессарабской области находят-ся волки, которые причиняют страшное опустошение в здешних стадах».

За даними В. М. Лазаревського (1876), на території України і Бессарабії за один лише 1873 р. вовками було знищено великої рогатої худоби 28 тис. голів і дрібної худоби — 64 тис. голів.

Розглянуті писемно-історичні дані про значення фауни ссавців на Україні в господарській діяльності людини в минулому свідчать, що звіроловство поряд з рільництвом і тваринництвом відігравало значну роль, але не було провідною галуззю господарства. В першій половині другого тисячоліття н. е. використання людиною диких звірів на Україні здійснювалося з метою одержання як м'яса, так і хутра. Пізніше, коли великих копитних тварин стало менше, використання диких ссавців обмежувалося, головним чином, хутровими видами. Разом з цим велике значення в господарській діяльності людини мали шкідливі види ссавців, які завдавали значних збитків провідним галузям господарства — рільництву і тваринництву.

кінець с. 60

ГОСПОДАРСЬКЕ ЗНАЧЕННЯ СУЧАСНИХ МИСЛИВСЬКО-ПРОМИСЛОВИХ ССАВЦІВ УКРАЇНИ І ШЛЯХИ ЇХ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ

Сучасна наземна фауна ссавців України представлена 101 видом, серед яких комахоїдних— 12, рукокрилих — 24, гризунів — 42, хижаків— 16 і парнокопитних — 7 видів.

З практичної точки зору ссавців України можна поділити на три групи: 1) мисливсько-промислові види, які є джерелом хутра, м'яса, сала і шкіри; 2) корисні непромислові види і 3) види, шкідливі для сільського, лісового і комунального господарства, а також небезпечні в епізоотологічному і епідеміологічному відношенні як переносники збудників заразних хвороб.

У цій праці ми розглядаємо лише значення мисливсько-промислових видів.

До групи мисливсько-промислових ссавців України належить 31 вид: вихухіль, кріт, ведмідь, куниця лісова, куниця кам'яна, тхір чорний, тхір світлий (степовий), тхір рябий (перев'язка), норка, горностай, ласка, борсук, видра, лисиця, єнотовидний собака, рись, кіт дикий, білка, бабак, бобер, заєць-русак, заєць-біляк, кролик дикий, ондатра, свиня дика, лось, олень благородний, олень плямистий, козуля, лань і муфлон.

Господарське значення мисливських видів ссавців будь-якої* території визначається насамперед їх чисельністю в природі і рівнем промислу, вираженим у кількості заготовленого хутра, шкіри, м'яса та іншої сировини.

В наші часи на території України лише 13 видів ссавців використовуються промислом, а інші 18 настільки нечисленні, що, як рідкісні види, знаходяться під охороною закону.

Для більш повного з'ясування господарського значення мисливсько-промислових видів ссавців України розглянемо їх окремо.

[кінець с. 61]

Заєць-русак *

Серед мисливсько-промислових видів сучасної фауни України заєць-русак займає перше місце. Цінність його зумовлюється високою якістю хутра, яке використовують для виготовлення фетру, смачним м'ясом, а також тим, що полювання на зайця є захоплюючим спортом.

На території Української РСР заготівля шкурок зайця-русака в окремі роки досягала 60% загальносоюзних заготівель.

Проте за післявоєнні роки (1946–1958) промисел зайця на Україні зменшився майже в чотири рази.

Заготівля шкурок зайця-русака на території України по мисливських сезонах за післявоєнні роки (1946—1958) становила (в тис. шт.):

1944/45 р.	151,7	1951/52 р.	921,0
1945/46 р.	1314,0	1952/53 р.	760,7
1946/47 р.	2163,0	1953/54 р.	872,6
1947/48 р.	1680,0	1954/55 р.	771,1
1948/49 р.	1469,0	1955/56 р.	788,0
1949/50 р.	875,8	1956/57 р.	770,8
1950/51 р.	982,0	1957/58 р.	671,3

Наведені дані показують, що найбільша чисельність зайців на Україні спостерігалась у мисливському сезоні 1946/47 р., коли їх було здобуто понад два мільйони. В наступні роки заготівля різко зменшувалась, дійшовши в 1957/58 р. до 671,3 тис. штук.

Щоб вжити ефективних заходів до збільшення чисельності зайців на Україні, необхідно з'ясувати основні причини, що її обмежують. Серед факторів, які можуть впливати на чисельність зайця на Україні, мають значення кліматичні, біотичні і антропогенні (в тому числі агротехнічні) фактори.

Кліматичні фактори. На думку О. О. Мигуліна (1938), одним з найбільш істотних факторів, що можуть впливати на чисельність зайця-русака на Україні, є коливання температури в кінці зими і на початку весни, що зумовлює виживання або загибель першого приплоду, а також тривалі січневі потепління, які викликають передчасний гін у самок. Приплід від таких ранніх парувальних пар приречений на неминучу загибель. Аналізуючи температурні умови ранньовесняних сезонів на Україні за останні 15 років, ми не виявили особливих відхилень від середніх величин. Щодо січневих потеплень, то вони хоч і спостерігались в окремі роки, але супроводжувались опадами у вигляді дощу і мокрого снігу. Отже, січневі потепління і весняні похолодання не могли бути основною причиною зменшення чисельності зайця-русака в післявоєнні роки.

* Цей огляд ми побудували не за систематичним принципом, а за практичним значенням окремих видів.

Більше значення можна приписати сильним засухам. Наприклад, весняно-літня засуха 1946 р., яка охопила значну територію України і супроводжувалась суховіями і чорними бурями, призвела до повного вигорання трав'янистої рослинності. В степовій зоні України сильна засуха була восени 1953 р., навесні і влітку 1954 р. В результаті цієї засухи на полях не було сходів озимини ні восени 1953 р., ні весною 1954 р., тому всі поля мали вигляд чорного пару, що в значній мірі позначилося на розмноженні зайця-русака в степових районах України. Крім того, не виключена можливість, що в зв'язку з відсутністю кормів значна кількість зайців могла переселитися далі на північ. Проте фактичних даних про це (основаних на кільцюванні) немає. Таким чином, кліматичні фактори відіграли певну роль у розмноженні зайців на Україні, але вирішального впливу не мали.

Біотичні фактори. Хижаками, які живляться зайцями, на Україні є лисиця і вовк. Чисельність цих видів в післявоєнні роки була досить високою. Якщо врахувати, що на території України в післявоєнний період щороку добувається в середньому 80 тис. лисиць, то все поголів'я їх буде становити 120 тис. особин (при величині приплоду однієї самки — 4 маляти). Якщо припустити, що кожна доросла лисиця знищить-лише одного зайця за місяць, то загальна кількість знищених зайців (всіма лисицями) на протязі одного року перевищуватиме один мільйон. Проте в роки великої чисельності мишовидних гризунів, які є основним кормом лисиць, роль цих хижаків в обмеженні чисельності зайців буде дещо меншою. Враховуючи, що чисельність мишовидних гризунів на території України в результаті високої агротехніки і проведення нищівних робіт в останні роки значно зменшилась, роль лисиць в обмеженні чисельності зайців в наші часи збільшилась. Особливо інтенсивно лисиці нищать зайців у лісових районах, де, як відомо, мишовидних гризунів буває менше, ніж на полях, і де наявність надійних укриттів утруднює для лисиць полювання на них.

В травні 1959 р. на території мисливського господарства «Залісся» Київської області в лісі була розкопана одна лисяча нора, в якій виявлено п'ять лисенят і рештки таких тварин: 1) дорослих зайців — 2 (серед них вагітна самка), 2) голова козуленяти, 3) дорослі деркачі — 2, 4) молоді граки — 8, 5) пір'я фазана.

Вовки також у великій мірі нищать зайців. Але в зв'язку з тим, що їх на Україні менше, ніж лисиць, особливого значення в регулюванні чисельності зайців вони не мають. Безперечно, що заходи, вжиті для обмеження кількості цих хижаків на Україні, відіграють позитивну роль у мисливському господарстві.

У 1948/49 р. у деяких районах України спостерігались випадки захворювань зайців на туляремію. В цей період мертвих зайців знаходили в Харківській, Київській, Вінницькій, Полтавській **[кінець с. 63]**

та інших областях. Були випадки зараження мисливців туляремією (Харків, Київ). Безумовно, що епізоотія туляремії у зайців спричинилася частково до зменшення їх чисельності, але в зв'язку з обмеженістю районів епізоотії вирішального значення вона не мала.

Антропічні фактори. Завдяки колгоспно-радгоспній системі землекористування ліквідовані черезполосиці, трипілля з його толокою і до мінімуму скоротилися площі цілинних і перелогових земель. Сучасне соціалістичне сільське господарство України, оснащене найновішою технікою, має змогу в найкоротші строки провести весь комплекс польових робіт. Запровадження за останні роки на Україні суцільної зяблевої оранки дає можливість звільнити значну територію полів від бур'янів і стерні, що призводить не лише до погіршення кормових умов для зайця-русака в зимові сезони, а й позбавляє його укриття в період з'явлення першого весняного приплоду. Наявність великих масивів ріллі, на якій в зимовий і ранньовесняний сезон відсутня будь-яка рослинність, примушує зайців концентруватися біля лісків, чагарників, лісосмуг, садків, балок і ярів, а оскільки цих ділянок в лісостепових і особливо в степових районах України порівняно небагато, то фактична площа місцеперебувань зайців значно скорочується.

В останні роки висловлюється припущення, що причиною зменшення чисельності зайців на Україні є застосування хімічних отруйних речовин для боротьби з шкідниками сільськогосподарських рослин, зокрема цукрових буряків.

Є випадки знаходження мертвих зайців, особливо молодих зайчат, в районах бурякових плантацій. Спеціальних досліджень трупів загиблих зайців не проводилось, тому причини їх загибелі фактично не з'ясовані. Проте в Інституті зоології АН УРСР в останній час науковим співробітником А. П. Федоренком були проведені цікаві дослідження для з'ясування впливу на молодих зайців і кролів таких отрут, як поліхлорпінін і гексахлоран, що застосовуються в боротьбі з шкідниками цукрових буряків.

Досліди показали, що зайчата віком два-три місяці, з'ївши зелену траву, обпилену цими отрутами (за нормами виробничого застосування), гинуть. Це дає підставу вважати, що під час обприскування бурякових плантацій не виключена можливість загибелі зайців, особливо першого їх приплоду, від поїдання отруєних рослин. Масштаби загибелі зайців від отрут в природних умовах не встановлені, а тому немає можливості визначити ступінь впливу цього фактора на чисельність зайця. Враховуючи, що бурякові плантації на Україні розташовані лише в лісостеповій зоні, можна вважати, що вирішального значення в обмеженні чисельності зайця-русака на Україні отруйні речовини не мають.

Якби інсектициди дійсно мали вирішальний вплив, то в такому разі це позначилося б на чисельності зайців лісостепової зони як головного району бурякосіяння. **[кінець с. 64]**

Проте дані про заготовлю хутра зайців по природних зонах України за післявоєнні (1946—1958) роки показують, що і там, де немає бурякових плантацій, заготовля зайців зменшилась: у Степу — в три рази, на Поліссі — в два рази, а в Лісостепу — в 1,8 раза.

В останній час до Інституту зоології АН УРСР надходять повідомлення про загибель молодих зайців від гексахлорану, яким засипають колодязі ловчих канав навколо бурякових плантацій. В 1955 р. нами було знайдено в таких колодязях на території Охтирського району, Сумської області, три трупи зайчат. Причини їх загибелі не встановлені, тому що трупи розклалися.

Серед всього комплексу антропічних факторів найбільш істотне і вирішальне значення в обмеженні кількості зайця-русака на Україні в післявоєнні роки має надмірний його промисел.

Різде поліпшення матеріальних умов трудящих Української РСР у післявоєнні роки, а також вільний продаж мисливської зброї по дешевих цінах викликали у трудящих значну тягу до мисливства як відпочинку і захоплюючого спорту. Якщо в 1946 р. на Україні було зареєстровано 84 тис. мисливців, то в 1958 р. їх стало близько 400 тис. Це призвело до винищення маточного поголів'я зайця-русака. Саме полювання стало більш ефективним. До недавнього часу полювання на зайців провадили не поодинці, а групами по 10–15 або і 20 мисливців, які здебільшого застосовували так званий «котел» як найбільш нищівний спосіб полювання.

Знеосібленість в користуванні мисливськими угіддями, відсутність належного контролю за мисливством створювали сприятливі умови для браконьєрства.

Отже, основними заходами до збільшення чисельності зайця-русака на території Української РСР може бути насамперед обґрунтоване регулювання його промислу, масштаби якого мусять визначитись даними фактичного приплоду на протязі одного мисливського сезону. Поряд з цим необхідно значно обмежити чисельність лисиць і ліквідувати вовків. Відповідним науково-дослідним установам слід з'ясувати питання про доцільність застосування таких інсектицидів, які б не викликали отруєння зайців.

Лисиця

На Україні лисиця поширена на території всіх природно-географічних зон і за чисельністю займає одне з перших місць серед мисливсько-промислових видів, а разом із зайцем-русакком становить основу мисливського промислу республіки. Заготовля її хутра за післявоєнні роки дорівнює в середньому 82 тис. штук на рік, при коливаннях 64–111 тис. В окремі роки заготовля лисиць по Україні досягає 13% загальносоюзних заготовель. Крім того, лисиця в умовах України має велике значення як

вимищувач шкідливих гризунів, особливо сірої і гуртової полівок — найбільш небезпечних шкідників сільськогосподарських культур у лісостепових і степових районах. Разом з цим лисиця, як хижак, при надмірному розмноженні може відігравати і негативну роль, поїдаючи цінних мисливських тварин (зайців, козуль, фазанів, куріпок, диких качок та ін.) і свійських птахів (курей, качок, гусей). Тому при плануванні промислу лисиці на Україні необхідно мати на увазі не лише якість її хутра, а й її значення для сільського і мисливського господарства. В післявоєнні роки лисиць на території України було дуже багато, про що свідчать дані промислу.

Заготівля шкурок лисиць на території України по мисливських сезонах за післявоєнні роки (1946—1958) становила (в тис. шт.):

1944/45 р.	8,7	1951/52 р.	107,4
1945/46 р.	46,0	1952/53 р.	68,6
1946/47 р.	75,8	1953/54 р.	87,7
1947/48 р.	53,1	1954/55 р.	85,9
1948/49 р.	67,8	1955/56 р.	76,9
1949/50 р.	83,8	1956/57 р.	111,2
1950/51 р.	90,1	1957/58 р.	134,8

Дані заготівель показують, що чисельність лисиць на Україні за 14 післявоєнних років не лише не зменшилась, а в останні два роки помітно збільшилась.

Дані обліку лисиць, проведеного в період мисливських сезонів 1955—1959 рр. на території Київської, Полтавської, Житомирської та Чернігівської областей показали, що чисельність їх у багатьох районах досягає чисельності зайців, а в окремих районах навіть і перевищує цю величину. Так, за мисливський сезон 1957/58 р. на території Велико-Половецького, Згурівського, Кагарлицького і Рокитнянського районів Київської області було здобуто всього 342 зайці, а лисиць — 359.

У зв'язку з тим, що велика кількість лисиць на Україні завдає значної шкоди мисливській фауні, а також колгоспному птахівництву, в останній час поставлено питання про обмеження чисельності цього хижака. З цією метою на території мисливських господарств, заказників і приписних угідь, а також у районах птахоферм лисиця підлягає повсюдному знищенню в усі сезони року.

Безперечно, що на території мисливських господарств, заказників, зелених зон лисиць знищувати не лише бажано, а й конче необхідно, тому що в цих умовах вони, як хижаки, завдають значної шкоди. В той же час в районах, де багато мишовидних гризунів, лисиця мусить бути збережена, хоч і не в такій великій кількості, як в останні (1955—1959) роки.

Серед мишовидних гризунів України найбільш доступні для лисиці сіра і гуртова полівки, які є її основною поживою. **[кінець с. 66]**

Оскільки ці два види в умовах України є поки що небезпечними шкідниками сільськогосподарських культур, присутність лисиці в районах високої чисельності цих гризунів не лише бажана, а й необхідна. Такими районами для гуртової полівки є присивашсько-кримський степ, а для сірої полівки — Лісостеп і особливо Правобережжя.

Тхір темний

Цей тхір належить до цінних хутрових звірів нашої фауни і в окремих районах Європейської частини Радянського Союзу є основним об'єктом хутового промислу. Темний тхір знищує багато шкідливих гризунів, які є його основною поживою. В той же час, оселяючись поблизу птахівничих ферм, цей хижак може завдавати значних збитків птахівництву.

На Україні темний тхір поширений всюди, але найбільшої чисельності досягає на території Полісся й Лісостепу. За кількістю хутра, яке заготовляється, він займає третє місце. В післявоєнні роки його заготовлялося 18–52 тис. шкурок на рік, проте в порівнянні з довоєнними роками промисел тхора значно зменшився. Так, за 1924–1932 рр. заготівля шкурок тхора на Україні становила 23–150 тис. штук на рік — набагато більше, ніж лисиць.

Заготівля шкурок темного тхора на території України за післявоєнні роки (1947–1958) становила (в тис. шт.):

1947р.	42200	1953р.	26900
1948р.	27600	1954р.	22600
1949р.	41200	1955р.	18200
1950р.	52100	1956р.	25500
1951р.	44000	1957р.	24500
1952р.	35100	1958р.	22753

Зменшення заготівель тхора за післявоєнні роки не може пояснюватися недостатнім його промислом. Основними причинами зменшення його чисельності за останні 10–15 років є погіршення кормових умов, викликаних загальним зменшенням чисельності мишовидних гризунів на Україні.

Ондатра

Пройшло вже 15 років з того часу, як на Україні було розпочато акліматизацію ондатри. За цей період ондатра не тільки розселялася природним шляхом, але її неодноразово випускали в багатьох районах Полісся, Лісостепу і Степу. На територію Закарпатської області ондатра переселилася з Чехословаччини, а в район верхнього Дністра і Шацьких озер — з Польщі. Зараз ондатра поширена у всіх районах України. її промисел розпочався **[кінець с. 67]**

в 1947 р., коли вперше було здобуто 725 шкурок. В наступні роки добування її збільшувалось і в наш час досягло 53 тис. штук на рік.

Заготівля шкурок ондатри на території України за післявоєнні роки (1947—1958) становила (в шт.):

1947 р.	700	1953 р.	22100
1948 р.	3000	1954 р.	34100
1949 р.	5800	1955 р.	33400
1950 р.	7300	1956 р.	40003
1951 р.	11900	1957 р.	41500
1952 р.	17600	1958 р.	53415

Дані про заготівлю шкурок ондатри на Україні свідчать про невпинне зростання її чисельності. Основними районами концентрації ондатри на Україні є нижньодніпровські плавні (від Каховки до Дніпровсько-Бузького лиману), які забезпечують більше 50% всіх заготівель, і водойми Одеської, Миколаївської, Кіровоградської, Запорізької, Львівської і Хмельницької областей, на території яких заготовляється решта ондатри. Таким чином, акліматизація ондатри збагатила мисливсько-промислову фауну звірів України цінним хутровим видом. Проте досвід акліматизації показав, що не всі водойми України в повній мірі відповідають екологічним особливостям цього гризуна. Встановлено, що весняні паводки таких великих річок, як Дніпро і Дністер, у плавнях яких живе ондатра, спричиняють загибель молодняка, народженого ранньою весною. Виявилось також, що значна частина водойм українського Полісся мало придатна для існування ондатри в зв'язку з незадовільними кормовими умовами взимку.

Таким чином, якщо в цілому проблема акліматизації ондатри на Україні вирішена позитивно, то у практичному відношенні одержані результати виявились не досить ефективними. В зв'язку з цим постає питання про шляхи дальшого раціонального використання ондатри в умовах УРСР. Результати акліматизації ондатри в умовах нижньодніпровських плавнів показали, що, незважаючи на згубну дію весняних паводків, цей район забезпечує найбільшу кількість заготівель хутра, в той час як численні водойми Полісся не забезпечують навіть третини всіх заготівель. Тому основними районами дальшого господарського використання ондатри на Україні мусять бути плавні великих річок та численні водойми Лісостепу.

Важливе значення для розмноження ондатри на Україні можуть мати зарослі торф'яні кар'єри, в яких ондатра забезпечена як надійним захистом, так і достатньою кількістю поживи. Ізольованість кар'єрів виключає можливість розселення звірків.

П. О. Свириденко (1953), розглядаючи питання про перетворення фауни ссавців півдня України, рекомендує розводити ондатру в ставках і водоймах, мотивуючи свою рекомендацію тим, **кінець с. 68]**

що цей гризун, живлячись водяною рослинністю, сприятиме розвитку інтенсивного рибництва. Проте ці рекомендації не можуть бути прийнятні, насамперед тому, що на півдні України ставків надто мало і розвиток рослинності в них недостатній, що не забезпечує сприятливих умов для ондатри. Крім того, оселення ондатри в ставках може викликати пошкодження берегів і земляних дамб, що зовсім недоцільно в ставковому господарстві. Нарешті, на півдні України, в системі зрошувального землеробства, ондатра може пошкоджувати береги каналів. Тому розведення її в цьому районі небажане.

Єнотовидний собака

Цей хижак також акліматизований на Україні. Починаючи з 1934 р. його неодноразово випускали на території багатьох областей республіки. Лише за 1948–1954 рр. його випускали в 10 областях, внаслідок чого він розселився по всій території України і в багатьох районах є об'єктом промислу, який дає понад 6 тисяч шкурок на рік.

Заготівля шкурок єнотовидного собаки на території України за післявоєнні роки (1947–1958) становила (в шт.):

1947 р.	1900	1953 р.	6903
1948 р.	152	1954 р.	6102
1949 р.	672	1955 р.	6500
1950 р.	2492	1956 р.	4800
1951 р.	4486	1957 р.	6000
1952 р.	5159	1958 р.	6480

Порівняно невелика чисельність єнотовидних собак на Україні пояснюється обмеженістю відповідних стацій, а також інтенсивним їх промислом.

Основними районами промислу єнотовидних собак на Україні є Київська, Чернігівська, Сумська, Харківська, Полтавська і Черкаська області.

Аналізуючи результати акліматизації, слід відмітити, що єнотовидний собака повністю акліматизувався і став складовою частиною фауни України. Разом з тим досвід показав, що чисельність цього хижака в умовах України на одиницю площі угідь може бути значно більшою, ніж у районі природного його ареалу. В зв'язку з цим у єнотовидного собаки нерідко виникають масові захворювання коростою, в результаті яких хутро його псується і стає непридатним для користування.

Враховуючи, що єнотовидні собаки живуть у водно-болотних біотопах, які є основним місцем гніздування цінних мисливських птахів, допускати надмірне розмноження цих хижаків на Україні не варто, бо вони нищать яйця, пташенят і нерідко дорослих птахів, а в Закарпатті також поїдають достиглий виноград. **кінець с. 69]**

Куниця лісова і куниця кам'яна

Куниці належать до найцінніших хутрових звірів нашої фауни. Основними районами поширення лісової куниці на Україні є Полісся і Карпати, а кам'яна куниця поширена скрізь, але найбільш численна буває в Кримській, Черкаській, Вінницькій, Хмельницькій і Кіровоградській областях. У зв'язку з тим, що чисельність куниць на Україні невелика, полювання на них здійснюється лише по ліцензіях. Загальна добича обох видів куниць в останні роки дорівнює 7000 штук на рік.

Враховуючи цінність хутра куниць і невелику їх чисельність на території України, дальший їх промисел слід здійснювати лише по ліцензіях і притому в районах, де їх є найбільше.

В останній час В. І. Абеленцев (1957) подав пропозицію приваблювати кам'яних куниць в поєззахисні лісосмуги. Для здійснення цього заходу рекомендується створювати в лісосмугах густі зарості чагарників і складати купи хмизу. Приваблення кам'яних куниць в лісосмуги України є доцільним заходом ще й тому, що вони заміняють тут степових тхорів, які в останні роки на півдні України, в зв'язку з розорюванням цілинних ділянок, зникають. Проте заселяти кам'яними куницями доцільно лише старі лісосмуги, де остаточно сформований фауністичний комплекс, який становить кормову базу куниць.

Видра і норка

Хутро цих хижаків за своїми якостями належить до групи найбільш цінних видів мисливських звірів вітчизняної фауни.

За винятком Кримської області, ці два види поширені на Україні скрізь, але чисельність їх настільки незначна, що полювання на них в більшості районів заборонене; лише в деяких областях дозволено періодичний ліцензійний відстріл.

Кількість хутра цих двох видів, що заготовляється на Україні, в наші часи невелика і становить на протязі року всього 10–800 шкурок видри і 200–250 шкурок норки. В порівнянні з довоєнним часом кількість норки на Україні значно зменшилася: в 30-х роках заготівля її досягала 3000 шкурок на рік.

За характером біотопів і способом життя видра і норка мають багато спільного. В межах України вони селяться на узбережжі Дніпра, Бугу, Дунаю, Дністра і Сіверського Дінця і численних їх приток, а також на озерах, болотах, торф'яних виробітках і навіть біля ставків.

Основним кормом їх є риба, амфібії, рептилії і дрібні ссавці.

Господарське освоєння річкових долин і осушення боліт значно скоротили площу необхідних угідь для оселення цих видів. Ця обставина, а також надмірний промисел видри і норки в минулому є основними причинами зменшення чисельності цих цінних хутрових **[кінець с. 70]**

тварин. Оселяючись на узбережжі водойм і живлячись рибою, видра і норка в деякій мірі є шкідниками рибного господарства. Проте висока вартість їхнього хутра цілком перебиває вартість тієї риби, яку вони можуть з'їсти. Це, звичайно, не значить, що ми мусимо розводити видру і норку в колгоспних ставках. Для цього є досить природних водойм. Отже, норка і видра як рідкісні і цінні хутрові види на Україні потребують надійної охорони.

Білка

Як промисловий вид білка в Радянському Союзі займає одне з перших місць. Особливо ціниться хутро білок-телеуток, поширених у лісах Сибіру. На території України в наш час білка поширена в Карпатах, на Поліссі, в лісах Гірського Криму і Лісостепу. В кількісному відношенні білка нечисленна. Популяція білок на Україні (представлена такими формами: звичайною білкою, поширеною в лісах Полісся і Лісостепу, карпатською, обмеженою лісами Карпат, і алтайською телеуткою, що населяє ліси Гірського Криму, куди вона була завезена в 1940 р. з метою акліматизації. Крім того, телеутка випущена в 1948–1949 рр. в ліси Кременського району, Луганської області і Коростенського району Житомирської області.

Значення білки в хутрових заготівлях на Україні невелике. Максимальна її добича в довоєнні роки досягала 16 тис. штук на рік. Після Вітчизняної війни білка тривалий час знаходилась під охороною, і лише в останні роки на неї дозволено полювання. Загальна кількість білок, здобутих у 1958 р., становить 17 тис. штук. Основними районами промислу є Карпати і ліси Гірського Криму.

Таким чином, незважаючи на тривалу охорону і проведену роботу по акліматизації білки-телеутки, чисельність білки на Україні помітно не збільшилася. Більше того, досвід акліматизації телеутки в Криму показав, що хутро її погіршало, а сама вона стала шкідником садівництва. Як відомо, білка є типово лісовою твариною і живе головним чином на кроні дерев, де вона будує гнізда (гайна). Для білки необхідний також спеціальний корм у вигляді насіння рослин деревних та чагарникових порід. Найбільш сприятливим для існування білки типом лісу є сосняки в суміші з ялиною (Формозов, 1935). В таких лісах білка забезпечена не лише надійним захистком, а й кормами (соснові і ялинові шишки) в зимовий період.

Насіння дуба, бука і ліщини швидко дозріває, осипається, вкривається снігом, стає малодоступним для білки. Тому листяні ліси для зимівлі білки малопридатні. Вік лісу також відіграє значну роль у виживанні білки. Молодий (неплодоносний або малоплодоносний) ліс не може забезпечити білку ні надійним: захистком, ні достатньою кількістю поживи.

кінець с. 71

В якій же мірі умови в лісових угіддях України сприяють існуванню білки?

Загальна площа лісів, чагарників і лісосмуг на Україні становить всього 14% території республіки. Лісоутворюючими породами на Поліссі є сосна, дуб і береза, в Карпатах — бук, ялина, дуб, ліщина, в Криму — дуб, бук, сосна, кизил, ліщина. За віком ліси України переважно молоді. Найбільш сприятливі для оселення білки ліси Карпат, де поряд з листяними породами ростуть значні ялинові масиви, менш сприятливі ліси Гірського Криму і ще менше — ліси Полісся.

Основною причиною низької чисельності білки на Україні є, насамперед, недостатня площа лісових угідь і молодий вік лісу, кормові умови в якому погані. Враховуючи, що на Україні внаслідок теплого клімату хутро білки значно гірше, ніж у північних районах, можна прийти до висновку, що в наших умовах хутрово-промислової продуктивності цього гризуна низька. Єдиним районом промислового використання білки на Україні є Карпати. Що ж до лісів Криму, то білку, як шкідника садівництва, тут можна терпіти лише в мінімальній кількості.

Кріт

Як хутрового звіра крота в Радянському Союзі почали використовувати порівняно недавно, хоч у Західній Європі його хутро заготовляється вже досить давно.

Основними районами поширення крота на Україні в наші часи є Полісся, Карпати і Правобережний Лісостеп, його промисел на території УРСР здійснюється з 1927 р. За цей період кількість шкурок, які заготовляються на протязі одного року, коливається в межах від 14 489 (1927 р.) до 2 228 400 штук (1955 р.). Найбільша кількість кротових шкурок заготовляється в районах Правобережного Лісостепу і Полісся (Хмельницька, Тернопільська, Львівська, Волинська, Ровенська і Житомирська області).

Кількість заготовлених шкурок крота на території України за післявоєнні роки (1947—1958) становить (в тис. шт.):

1947 р. — 315,7	1952 р. — 1775,9
1948 р. — 408,2	1954 р. — 1743,0
1949 р. — 485,4	1955 р. — 2228,4
1950 р. — 789,8	1956 р. — 1701,6
1951 р. — 904,2	1957 р. — 1653,7
1952 р. — 1575,1	1958 р. — 1167,1

Зменшення заготівель шкурок крота в останні роки пояснюється, поперше, зниженням інтенсивності промислу внаслідок недостачі кваліфікованих ловців і, по-друге, загальним зменшенням чисельності кротів у природі. За кількістю заготовленого хутра кріт на Україні як промисловий вид займає перше місце. **кінець с. 72]**

Проте, враховуючи надто малий розмір його шкурки і їх дешевину, загальна вартість всієї хутрової сировини значно нижча, ніж вартість сировини інших хутрових видів.

Крім хутрових якостей, господарське значення крота на Україні визначається і його роллю в обмеженні чисельності шкідливих комах. Спеціальні дослідження живлення крота, проведені на Україні (Фолітарек, 1912; Єфіменко, 1941) показали, що його пожива складається переважно з шкідливих для сільського і лісового господарства комах та їх личинок. В зв'язку з цим, плануючи промисел крота, слід мати на увазі і корисну його діяльність. Виходячи з цього, ми вважаємо за необхідне заборонити промисел крота в степових районах всієї України і в лісо-степових і поліських районах лівобережної частини України.

Враховуючи корисну діяльність крота, що виявляється в нищенні шкідливих комах, а також цінність його хутра, П. О. Свириденко (1913) рекомендує всіляко сприяти розселенню його з південних районів України, а В. І. Абеленцев і І. Г. Підоплічко (1956) вважають за доцільне акліматизувати крота на півдні України. В 1954 р. 100 кротів було випущено на території Велико-Анадольського лісництва (Ольгинський район Сталінської області).

Вирішальними умовами для оселення і виживання крота є не лише наявність у ґрунті достатньої кількості безхребетних тварин, що становлять основу його живлення, а й таких факторів, як фізичний стан самого ґрунту: щільність, вологість, а також горизонт зимового промерзання. На півдні України влітку ґрунт часто висихає настільки, що кріт неспроможний його рити. У передгірських районах кримської зони, куди Абеленцев рекомендує випустити крота, ґрунт кам'янистий, сухий і зовсім не доступний для кротів. У вологих долинах Гірського Криму можна знайти відповідні місця для оселення кротів, але з настільки малою площею, що планувати промислове використання кротів на півдні України немає підстав. Отже, основними районами промислового використання кротів на Україні і надалі залишаються західний Лісостеп, Полісся і Карпати.

Щодо перспектив промислу крота, то в зв'язку з господарським освоєнням угідь та інтенсивним промислом крота чекати різкого збільшення його чисельності на території України немає підстав.

З розглянутих 11 мисливсько-промислових видів ссавців основу хутрових заготівель на Україні в наші часи становлять вісім видів: заєць-русак, лисиця, тхір звичайний, ондатра, єнотовидний собака, куниця і кріт. Якщо врахувати, що чисельність цих видів в порівнянні з минулими часами значно скоротилась, то можна

кінець с. 73

прийти до висновку про загальне зниження господарської продуктивності мисливсько-промислової фауни України в наші часи.

Для збагачення фауни цінних мисливсько-промислових звірів на території України певне значення може мати акліматизація і реакліматизація окремих видів.

За роки Радянської влади мисливськими організаціями України і республіканською конторою «Укоопживсировина» проведена значна робота по збагаченню мисливської фауни республіки. Успішно здійснена акліматизація ондатри і єнотовидного собаки; розпочато реакліматизацію бобра. Проте в галузі акліматизації мисливсько-промислових звірів на Україні були і недоліки. Наприклад, білку-телеутку в лісі Луганської і Житомирської областей і вухохля у Київській і Дніпропетровській областях випускали без достатнього з'ясування екологічних умов, необхідних для цих тварин, що і призвело до негативних наслідків. Акліматизація білки-телеутки в лісах Кримської області виявилась невдалою.

При плануванні робіт у галузі перетворення мисливсько-промислової фауни звірів України з метою збільшення її продуктивності необхідно врахувати, що переважна частина території республіки використовується як сільськогосподарські угіддя. Тому будь-які заходи, що плануються з метою збільшення чисельності мисливських звірів на Україні, повинні бути підпорядковані загальнодержавним інтересам. Це значить, що, оцінюючи той чи інший вид, ми повинні виходити не лише з мисливсько-промислових міркувань, а й із значення цього виду для сільського господарства.

Виходячи з вищенаведеного і враховуючи характер природних умов України, а також нагромаджені дані з екології мисливсько-промислових видів, можна намітити такі види ссавців, перспективних для акліматизації і реакліматизації в угіддях України.

Колонок. З погляду збагачення мисливської фауни України цей невеликий за розміром хижак являє певний інтерес. Він дуже поширений в тайгових районах Сибіру, зустрічається в Лісостепу в Сибіру і на Далекому Сході, а в останній час інтенсивно розселяється на захід і зустрічається в ряді районів Комі АРСР, Татарської АРСР, Кіровській, Горьковській і Куйбишевській областях (Новиков, 1956).

Незважаючи на те, що колонок є типовим представником тайгової фауни, він охоче селиться в березових лісах, в заростях комишу, по узбережжях річок і не уникає сусідства з населеними пунктами. Як малий хижак колонок живиться в основному мишовидними гризунами, особливо водяними щурами, пищухами і не гребує ховрахами.

Коштовне хутро колонка використовується як в натуральному вигляді, так і для імітації більш дорогих сортів хутра, наприклад норки. Крім значення колонка як хутрового звірка, він як дрібний хижак може обмежувати чисельність мишовидних гризунів.

Найбільш підходящими районами для акліматизації колонка на Україні є Карпати і Полісся.

Засць-біляк. Цей вид в минулому зустрічався на Поліссі і в Карпатах. В наші часи він зрідка зустрічається лише у північних районах Полісся. Взимку 1958/59 р. сорок зайців-біляків було випущено в ліси Ріпкинського району Чернігівської області.

У зв'язку з значним скороченням площі лісових угідь і використанням земель під посіви сільськогосподарських культур, а також з присутністю зайця-русака ставити питання про реакліматизацію біляка на Поліссі недоцільно.

Найбільш сприятливим районом для біляка на Україні є Карпати. Присутність зайця-русака в Карпатах не може бути перешкодою, тому що чисельність його в лісах Карпат зовсім мізерна, а кормові умови для біляка сприятливі.

Бабак європейський. В минулому цей гризун був досить звичайним видом в Карпатах. За даними С. Петруського (1953), сто років тому в Галичині бабак жив у великій кількості, населяючи гірські вершини і полонини. В наші часи він ще зберігся на території Чехословаччини в Татрах. Зважаючи на те, що біотопи Карпатських гір використовуються далеко не в достатній мірі, Ф. І. Страутман (1956) рекомендує здійснити випуск бабака на полонини Карпат. Проте, враховуючи, що карпатські полонини є основною випасною базою вівчарства і великої рогатої худоби, ставити питання про розселення бабака в усьому районі Карпат недоцільно. З метою відновлення бабака, як рідкісного звіра, слід завести його лише на територію Карпатського заповідника.

Парнокопитні тварини

На території України в наші часи з парнокопитних тварин живуть такі види, як лось, олень благородний, олень плямистий, козуля, лань, муфлон і дика свиня. За винятком козулі і дикої свині, на яких дозволене ліцензійне полювання, всі інші види, як рідкісні тварини, знаходяться під охороною.

Біологічною особливістю копитних є те, що вони, як великі рослиноїдні тварини, потребують порівняно великих територій лісних угідь, а при наявності поблизу посівів сільськогосподарських культур можуть викликати значні потрави. Враховуючи це, можна висловити такі міркування щодо використання фауни парнокопитних України.

Лось. Цей рідкісний звір нашої фауни за останні роки помітно збільшується в кількості і починає заселявати лісові масиви не лише в Поліссі, а навіть і в Лісостепу. З метою його охорони в Сумській області організований спеціальний

[кінець с. 75]

Конотопський заказник, на території якого постійно живе понад 50 лосів. Лосі постійно живуть і в лісах північних районів Київської, Житомирської та Ровенської областей.

Лосі — типові лісові звірі, і для їх оселення необхідний не будь-який ліс, а заболочений, багатий на чагарники та молоді осикові, березові і вербові зарості, що служать їм кормом. В зв'язку з цим не всі лісові ділянки України придатні для оселення лосів. Найбільш сприятливими районами для них є північні лісові масиви Ровенської, Житомирської, Чернігівської та Сумської областей.

В наші часи лося, як рідкісного звіра, необхідно всіляко охороняти; в майбутньому, коли кількість його збільшиться, можна буде дозволити і ліцензійне полювання. При цьому слід мати на увазі, що перших здобутих на Україні лосів варто використати для поповнення наукових, учбових та краєзнавчих музеїв республіки.

Олень благородний. На території України живе в гірських районах Кримської області, в Карпатах, на острові Бірючому (в Азовському морі) та в Печенізькому мисливському заказнику (Харківська область). Серед цих районів найбільш перспективними для природного розведення оленів з промисловою метою є Карпати і Гірський Крим, де при умові належної охорони і застосування ряду біотехнічних заходів можливий їх промисел. Оселення оленів можливе також в зелених зонах навколо великих міст, але переважно з декоративними цілями. В лісах лісостепових районів і в лісосмугах оселення оленів недоцільне, тому що, об'їдаючи дерева, вони зможуть спричинити шкоду лісосмугам і посівам сільськогосподарських культур.

Олень плямистий. На Україні живе на території Чорноморського заповідника, в плавнях нижнього Дніпра, а також у загонах мисливських господарств Київської та Черкаської областей. В кількісному відношенні плямистий олень на Україні ще нечисленний. В майбутньому при його розмноженні можна буде розпочати періодичне полювання по ліцензіях.

Слід мати на увазі, що з рогів плямистих оленів (до їх закостеніння) одержується дуже цінна лікувальна речовина — пантокрин, що використовується при лікуванні нервової системи. Тому розведення плямистих оленів на Україні має не лише мисливське значення.

Основними місцями розведення плямистих оленів на Україні є лісові масиви Полісся і заплавні ліси нижнього Дніпра.

Лань. У вільному стані на Україні поки що живе в одному мисливському заказнику. В майбутньому лані можуть бути використані як паркові тварини в зелених зонах великих міст.

Козуля. На Україні досить поширена, проте чисельність її не скрізь однакова. Найбільша кількість козуль спостерігається в лісах лісостепових районів. Можливе збільшення чисельності козуль в районах

[кінець с. 76]

Карпат, Гірського Криму, Полісся та в багатьох лісових масивах Лісостепу, а також в зелених зонах, навколо великих міст. У лісосмугах, в зв'язку з їх вузькістю, козулі постійно жити не зможуть, особливо якщо поблизу немає лісових масивів. Серед всіх парнокопитних України козуля є найбільш перспективним видом для промислового використання.

Муфлон. На Україні акліматизований на території Кримського заповідника. Досвід показав, що регулювати чисельність муфлона можна шляхом періодичного його відстрілу, проте збільшення чисельності муфлонів на території Гірського Криму небажане, бо це буде негативно позначатись на молодих насадженнях.

Дика свиня. На Україні поширена на Поліссі, в Карпатах та в деяких лісових масивах західного Лісостепу. В 1957 р. дика свиня завезена в Кримський заповідник. У зв'язку з тим, що цей звір в умовах сільськогосподарських угідь може завдавати значних пошкоджень посівам, допускати надмірного збільшення чисельності дикої свині в лісостепових районах не слід. В Карпатах і на Поліссі кількість її може бути цілком достатньою для промислу.

Враховуючи ненасиченість лісових біотопів України (особливо району Карпат) копитними тваринами, слід рекомендувати для реакліматизації в Карпатах таких цінних звірів, як серна, що недавно тут жила, але була знищена, та рідкісного звіра — зубра. Для помітного збільшення чисельності багатьох видів парнокопитних на території України насамперед необхідно знищити вовків, які в значній мірі обмежують чисельність цих тварин. Крім того, слід систематично провадити підгодівлю їх у несприятливі зимові сезони, а також влаштовувати солонці.

Нарешті, час покінчити з браконьєрством, яке, на превеликий жаль, ще існує.

Наприклад, лише за десять останніх років на території України, за даними Головного управління мисливського господарства УРСР, браконьєрами було знищено 60 лосів. Це стільки, скільки їх живе всього в Конотопському заказнику. Скільки браконьєри нищать козуль, диких свиней та інших корисних звірів — взагалі не можна підрахувати.

Ось чому раціональне використання мисливської фауни України в сучасних умовах не може бути здійснене без серйозно поставленої охорони корисних звірів.

ЛІТЕРАТУРА

Абеленцев В. І., Підоплічко І. Г., Попов Б. М., Фауна України, т. І. Савці комахоїдні, Вид-во АН УРСР, 1956.

Акты, относящиеся к истории Западной России, т. I и II, Спб., 1846, 1848.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. I, Спб., 1863; т. II, 1865.

кінєць с. 77

- Андриевский И., Путевые заметки при объезде Днепровского и Мелитопольского уездов Таврической губернии в 1835 г., Одесса, 1839.
- Аристов И., Промышленность древней Руси, Спб., 1866.
- Архив Юго-Западной России, изд. Врем. комисс., ч. 1, т. VI, 1883.
- Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. I, К., 1886.
- Атлас Волынской губернии на 1797 г., ЦГИА, Фонд 1350, Ленинград.
- Атлас Слободско-Украинской губернии на 1798 г., ЦГИА, Фонд 1350, Ленинград.
- Багалей Д. И., К истории заселения южной окраины Московского Государства, М., 1883.
- Багалей Д. И., Очерки из истории колонизации степной окраины Московского Государства, М., 1887.
- Багалій Д. І., Історія Слобідської України, Харків, 1918.
- Бакай И., К истории колонизации левобережной Украины в XV и XVI вв., Сборн. Харьк. истор.-филол. об-ва, т. IV, Харьков, 1932.
- Бантыш-Каменский, Путешествие в полуденную Россию, М., 1810.
- Беляев Н., О сторожевой станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича, 1846.
- Беляев И. Д., Географические сведения о древней Руси. Записки Русск. географ. об-ва, книга VI, Спб., 1852.
- Бобринский И. А., Кузнецов В. А., Кузякин А. П., Определитель млекопитающих СССР, изд-во «Сов. наука», М., 1944.
- Богданов М. Н., Животный мир Европейской России. Дополн. ко 2 вып. т. VI, «Всеобщей географии» Э. Реклю, «Земля и люди», 1884.
- Большаков А. М. и Рожков Н. К., Хрестоматия по истории хозяйства России, вып. I, Л., 1925.
- Бонч-Осмоловский Г. А., Доисторические культуры Крыма, Общественно-научный журнал, М., 1925.
- Боплан Л., Описание Украины, перевод Ф. Устрялова, Спб., 1832.
- Браунер А. А., Прошлое фауны южной Украины, «Природа и социалистич. хозяйство», сборн. № 7, М., 1935.
- Броневский Мартин, Описание Крыма, «Зап. Одесск. о-ва истории и древностей», т. VI, 1867.
- Виноградов Ф. А., Животный мир Малороссии, «Россия. Полное географ. описание нашего отечества», т. VII, Спб., 1903.
- Виноградов Б. С, Влияние человека на животный мир пустыни. Животный мир СССР, т. II. Зона пустынь, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1948.
- В -лето 6897** — Хождение Пимена Митрополита в третьє в Царград, ч. I, «Русский времени, сирєч Летописец», ч. 1, М., 1790.
- Гаврилєнко М. І., Замітка про лося і перев'язку на Полтавщині, Зб. праць Зоол. музею АН УРСР, № 27, 1956.
- Географический месяцеслов на 1776 год, Спб., 12, 1776.
- Грамоты Великих князей Литовских, кн. 1866.
- Геродот, История в девяти книгах, перевод Ф. Г. Мищенко, 1888.
- Гмелин С. Г., Путешествие по России для исследования трех царств естества (перевод с немецкого), ч. I, 1768—1769.
- Грим А. А., Очерк морского и речного промыслов зверей, «Сельское хозяйство и лесоводство», I, 1885.
- Грушевський М., Сторінка з історії Українсько-руського альського духівництва на Самборщині по актам XVI в., Зап. наук, т-ва ім. Шевченка, Львів, т. XXXIV, кн. II, 1900.
- Грушевський М., Історія України — Русі, т. VII, 1906.
- Джерела до історії України — Русі, т. VIII, 1908.
- Долгих И., Мнимый единорог Рима и реэм Востока, ур и тур Европы, *Bos primigenius* палеонтологин, Рига, 1905.
- Дополнение к сводной Галицко-Русской Летописи с 1600 по 1700 гг., Львов, 1891.
- Духнович А. В. О народах Крайнянских или Карпатороссах, Угольских падь Бескидом в Земелинской, Цынской и Шарской столицы живущих, Рукопис, 1848 (у фондах Львівської бібл-ки АН УРСР).

кінець с. 78

- Еварницкий Д. И., История Запорожских казаков, т. I, 1892.
- Сфіменко М. С. Живлення крота і його народногосподарське значення в УРСР, Зб. праць Зоол. музею АН УРСР, № 24, 1941.
- Жарський В., Поширення бобра на українських землях, Зб. фіз.-географічної Комісії, вип. VII, Львів, 1938.
- Жан де Люк. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин, перев. П. Юрченко, 1877; Зап. Одесск. о-ва истории и древностей, т. XI, 1879.
- Забелин И., История русской жизни, ч. I, М., 1876.
- Заклинський Р., Географія Русі. Русь галицька, буковинська і угорська, ч. I, Львів, 1887.
- Зеленский К. Записки на пути по Херсонской губернии, Вести, геогр. об-ва, ч. 21, 1857.
- Зеленевиц К. Северное побережье Днепровского уезда Таврической губернии, Таврич. губернк. ведом., № 17, 1863.
- Зосима. Путешествие русских людей в чужие земли, изд. 2, ч. II, СПб., 1837.
- Зубарева В. И. Фауна Киева 1000 лет назад, «Природа», № 8, 1940. Зуев В., Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781—1782 году, СПб., тип. Акад. Наук, 1787.
- Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века, Одесса, 1865.
- Измайлов В. Путешествие в полуденную Россию. В письмах, изданных Владимиром Измайловым, ч. I, М., тип. ун-та, у Ридигера, 1799.
- Иловайский Д. История России, том II. Московско-Литовский период, Опб., 1893.
- История Государства Российского, т. I, СПб., 1833.
- История монголов, СПб., 1910.
- История Русского народа, т. I—II, 1830.
- Історія Української РСР, т. I, Вид-во АН УРСР, 1953.
- История Украины — Руси, т. VII, 1909.
- Казанский В., Добровольский В. Отчет о деятельности Киевской станции по борьбе с вредителями растений за 1914 г., К., 1916.
- Кеппен Ф. К истории тарпана в России, Журн. Мин-ва народн. хоз-ва, январь 1896.
- Кесслер К. Ф. Естественная история губерний Киевского учебного округа. Зоология. Животные млекопитающие, К., 1851.
- Кесслер К. Ф. Несколько слов о распространении в России дикой кошки, Вести ест. наук, 1856.
- Кесслер К. Ф. О росомахе, найденной в Каневском уезде Киевской губернии, Труды об-ва естеств., т. III, СПб., 1872.
- Кириллов Ю. Н. Распространение речного бобра в Украинской ССР, Труды Всесоюзн. и.-и. ин-та промысла, вып. XIII, М., 1953.
- Кириков С. В. Исторические изменения животного мира нашей страны в XIII—XIX вв., Изв. АН СССР, сер. географ., № 6, 1952.
- Кириков С. В. Исторические изменения животного мира нашей страны в XIII—XIX вв., Изв. АН СССР, сер. географ., № 1, 1955.
- Кириков С. В. Исторические изменения животного мира нашей страны в XIII—XIX вв. Изв. АН СССР, сер. географ., № 1, 1958.
- Кириков С. В., Изменения животного мира в природных зонах СССР, Изд-во АН СССР, 1959.
- Клеванов А., Летописный рассказ событий Киевской, Волынской и Галицкой Руси, М., 1871.
- Книга Большому Чертежу, под редакцией К. Н. Сербиной, М.—Л., 1950.
- Кондарак В. Х., Универсальное описание Крыма, СПб., 1875.
- Константин Багрянородный, О народах. Чтение в Московском обществе истории и древности, книга I, М., 1899.
- Конгарини Амвросий, Путешествие посла Византийской республики, Биб-ка иностран. писателей, т. I, СПб., 1836.

кінєць с. 79

- Корнеев А. П., История промысла диких зверей на Украине, Изд-во КГУ, 1953.
- Корнеев А. П., Енотовидная собака на Украине, Труды Зоол. музея КГУ, № 4, 1954.
- Крымский Е., Охота на птиц и зверей в Малороссии, Украине и Вольни, М., 1876.
- Кулагин Н. М., О вымирании некоторых видов животных, «Природа», № 3, 1917.
- Кулагин Н. М., К истории фауны Европейской России, «Природа», № 7—9, 1921.
- Кузнецов Б. А., Реконструкция фауны СССР и пути ее дальнейшего обогащения, Доклады Тим. с.-х. академии, выпуск 37, 1958.
- Кутелов Николай, Великокняжеская и царская охота на Руси с X по XVI в., Спб., 1896.
- Лавров Н. П., Акклиматизация и реакклиматизация пушных зверей в СССР, Заготиздат, М., 1946.
- Лагов Н. М., Галичина, ее история, природа, население, богатство и достопримечательности, Спб., 1915.
- Лазаревский В. М., Об истреблении волком домашнего скота и дичи и об истреблении волка, Прилож. к «Правит. Вести», 1876.
- Лазаревский А. Л., Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения, управления, том II, К., 1893.
- Ларин С. А., Белка-телеутка в Крыму, Труды Моск. пушн.-мех. ин-та, т. IV, 1953.
- Левченко М., Исчезнувшие и исчезающие в Южной России животные, «Киевская старина», август 1882 г.
- Лелехин И., Дневные записки путешествия по разным провинциям Российского государства в 1771 г., ч. II—III, Спб., 1814 (III). Летопись Самовидца, К., 1878.
- Литвин М., Огрызки о нравах татар, литовцев и московитян, «Мемуары, относящиеся к истории южной России», вып. I, 1890 (1550).
- Литвиненко П., Деякі дані про поширення бабаків у степах Старобільської округи. Матеріали охорони природи на Україні, т. I, 1928.
- Ляссота Э., Дневник Эриха Ляссоты из Стеблева (1588—1594), «Мемуары, относящиеся к истории Южной России», в. I, 1890.
- Майков Л., Заметки по географии древней Руси, Спб., 1874.
- Маржарет, Состояние Российской Державы в начале XVII в., 1830.
- Марин С. Н., Колония канадских бобров в СССР, Зоол. журн., т. XXXV, вып. 7, 1956.
- Марквич Н., Реки Полтавской губернии. Записки русск. географ. об-ва, кн. XI, Спб., 1856.
- Материалы для истории колонизации и быта в XVI—XVIII вв., 1881.
- Меер А., Повествование, землемерное и естествословное описание Очаковския Земли, 1794.
- Меховский Матвей, Трактат о двух сарматиях, Академия наук СССР, Институт истории. Известия иностранцев о народах СССР, 1936 (1517).
- Мигулін О. О., Звірі України, Вид-во АН УРСР, 1938.
- Миклашевский И. Н., К истории хозяйственного быта Московского государства, ч. I. Заселение и сельское хозяйство южной окраины в XVII в., М., 1894.
- Мышецкий С. И., История о козаках Запорожских, Одесса, 1852.
- Никольский А. М., Позвоночные животные Крыма, Зап. Акад. наук, т. XVIII, Спб., 1892.
- Новиков Г. А., Хищные млекопитающие фауны СССР, Изд-во АН СССР, 1956.
- Огнев С. И., Звери СССР и прилегающих стран, т. IV, 1940.
- Огнев С. И., Звери СССР и прилегающих стран, т. V, 1947.
- Паллас П. С., Краткое физическое и топографическое описание Таврической области, Спб., Тип. Акад. наук, 1795.

- Петровський М. Н., Історія України в документах і матеріалах, I, вид. Ін-ту історії АН УРСР, 1939.
- Підопличко І. Г., Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. I, К., 1938.
- Підопличко І. Г., О ледниковом периоде, ч. 2, Изд-во АН УССР, 1951.
- Підопличко І. Г., О ледниковом периоде, вып. 3, Изд-во АН УССР, 1954.
- Підопличко І. Г., Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, в. 2. Вид-во АН УРСР, 1956.
- Пичета Б., Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве, ч. I, М., 1917.
- Піано Карпини, Історія монголів, Спб., 1910.
- Плохинский М., Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины. I. Бобровники. II. Стрельцы, Харьков, 1891.
- Познанский Б., Сурковый промысел и воронцовские винтовки, «Природа и охота», Отдел II, том IV, 1878.
- Похилевич Л., Уезды Киевский и Радомышльский, К., 1887.
- Правда Русская, том. 1—2, под редакцией Б. Д. Грекова, М.—Л., 1940.
- Ригельман А., Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще, М., 1817.
- Рыбаков Б. А., Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры, т. III, Изд-во АН СССР, М., 1952.
- «Россия», Полное географическое описание нашего отечества, под редакцией В. П. Семенова Тянь-Шанского, т. XIV. Новороссия и Крым, 1910.
- Рубрук В., Путешествие в Восточные страны. Перевод А. И. Малеина, в книге Карпини де Піано «История монголов», Спб., 1911.
- Рубцов И. А. и Виноградов Б. С., Влияние человека на животный мир степной зоны, сб. «Животный мир СССР», т. III, 1950.
- Рудишин М. П., До поширення ондатри на Шацьких озерах, Наукові записки Львівськ. природознавч. музею АН УРСР, т. IV, 1955.
- Свиньин П., Описание Бессарабской области, Зап. Одесск. об-ва истории и древности, т. VI, 1867.
- Свириденко П. О., Перетворення фауни ссавців на півдні України. Вісник АН УРСР, № 11, 19.
- Сводная Галицко-Русская Летопись с 1600 по 1700 гг. Составил Петрушевский, Львов, 1874.
- Семенов В. П., Верхнее Поднепровье и Белоруссия, «Россия», т. IX, Спб., 1905.
- Серебровский П. В., История животного мира СССР, Л., 1935.
- Серебровский П. В., Последледниковое формирование современной фауны и воздействие человека на природу. Сб. «Животный мир СССР», 1936.
- Січинський В., Чужинці про Україну, Прага, 1942.
- Собрание государственных частных грамот, касающихся Литвы и соединяющихся с нею владений, 1858.
- Сокур І. Т., Акліматизація і розведення хутрових звірів на Україні, «Радшкола», К., 1952.
- Сокур І. Т., Господарське значення ссавців Закарпатської області і шляхи їх використання, Зб. праць Зоол. музею АН УРСР, № 25, 1952.
- Сокур І. Т., Звірі Радянських Карпат і їх господарське значення, Вид-во АН УРСР, 1952.
- Сокур І. Т., Про перетворення та раціональне використання мисливської фауни України, «Матеріали по охороні природи на Україні», в. I, 1957.
- Сомов Н. И., Орнитологическая фауна Харьковской губернии, Харьков, 1897.
- Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г., Зап. Одесск. об-ва естеств., т. III, 1850.

- Статут Великого Князьства Литовського, 1588, Временник Московского о-ва истории и древностей российских, кн. 19, М., 1814.
- Страутман Ф. И., Птицы Советских Карпат, Изд-во АН УССР, 1956.
- Страбон, География в семнадцати книгах (перевод с греческого). Предисловие и указатель Ф. Г. Мищенко, М., 1879.
- Струтосов, Охота в допетровской Руси, «Природа и охота», № 4, 1881.
- Татаринов К. А., Ондатра у верхів'ях Дністра і перспективи її використання, Наук зап. природозн. музею Ін-ту агробіол. АН УРСР, т. II, 1952.
- Тихомиров А. А., Заметки о бобрах Юго-Западной России, Изв. о-ва естеств., антроп. и этнограф., т. XVII, 1890.
- Ткаченко А. А., Реаклиматизация кабана в заповедно-охотничьем хозяйстве, Вюлл. научн.-технич. информации, № 1, Крымиздат, 1959.
- Третьяков П. Н., Сельское хозяйство и промыслы. В кн.: «История культуры древней Руси», М., 1951.
- Турчанинов Л. Ф., Леса Европейской части СССР в прошлом, «Землеведение», т. III, 1950.
- Турунин И. И., Многолетние изменения численности грызунов в Закарпатской области, Доклады и сообщения Ужгородского гос. ун-та, серия биол., № 1, 1957.
- Фененко Н. И., Годичный отчет общества испытателей природы, М., 1908—1909.
- Филарет, епископ, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, Харьков, 1857.
- Фолитарек С. С., Распространение, биология и промысел крота на Украине, Бюлл. Моск. о-ва испыт. прир., в. 3—4, 1932.
- Формозов А. Н., Основные вопросы экологии белки и программа работ в этой области, М.—Л., 1934.
- Формозов А. Н., Колебания численности промысловых животных, М., 1935.
- Формозов А. Н., Об освоении фауны наземных позвоночных и вопросы ее реконструкции, Зоол. журн., т. XVI, в. 3, 1937.
- Формозов А. Н., К вопросу о вымирании некоторых степных грызунов в позднее четвертичное и историческое время, Зоол. журн., т. XVII, I в. 2, 1938.
- Храневич В., Нарис фауни Поділля, Він. філія Всенародної бібліотеки, вип. 7, 1925.
- Цалкин В. И., Новые данные к истории фауны Крыма, ДАН СССР, т. IX, № 3, 1947.
- Цалкин В. И., Млекопитающие северного Причерноморья в скифо-сарматскую эпоху, Бюлл. Моск. о-ва испыт. прир., отд. биол., т. XIV (2), 1959.
- Цветков М. А., Лесистость губерний Европейской части России со времени Генерального межевания по 1914 год, Труды Ин-та леса, т. V, 1950.
- Черная А., Фауна Харьковской губернии и прилежащих к ней мест., в. II. Фауна млекопитающих и птиц, Харьков, 1853.
- Шарлемань Н. В., О лисицах Украины и Крыма, «Укр. охот. и рыболов», № 11. 1925.

кінець с. 82

ЗМІСТ

Передмова	3
Зміни видового складу фауни ссавців України в XI—XX ст. та їх причини	5
Види ссавців, що зникли на території України протягом останнього тисячоліття	6
Дикий кінь — <i>Equus equus</i>	6
Кулан — <i>Azinus hemionus</i>	9
Тур — <i>Bos primigenius</i>	11
Зубр — <i>Bison bonasus</i>	13
Сайга — <i>Saiga tatarica</i>	15
Сіноставець малий — <i>Ochotona pusilla</i>	17
Рудуватий ховрах — <i>Citellus major</i>	17
Летюча білка— <i>Pteromys volans</i>	18
Росомаха — <i>Gulo gulo</i>	18
Соболь — <i>Martes cibellina</i>	19
Зміни сучасної фауни ссавців на Україні протягом XI—XX ст.	21
Лось — <i>Alces alces</i>	21
Олень благородний — <i>Cervus elaphus</i>	23
Козуля — <i>Capreolus capreolus</i>	25
Дика свиня — <i>Sus scrofa</i>	27
Бобер — <i>Castor fiber</i>	30
Бабак — <i>Marmota bobak</i>	35
Ведмідь бурий — <i>Ursus arctos</i>	37
Вовк — <i>Canis lupus</i>	39
Корсак— <i>Vulpes corsak</i>	41
Видра — <i>Lutra lutra</i>	42
Куніця лісова — <i>Martes martes</i>	43
Борсук — <i>Meles meles</i>	45
Рись — <i>Felis lynx</i>	46
Кіт дикий — <i>Felis silvestris</i>	46
Вихухіль — <i>Desmana moschata</i>	48
Значення диких звірів у господарській діяльності людини на Україні	51
Використання фауни ссавців за часів Київської Русі	51
Використання фауни ссавців України за часів литовсько-польського панування	53
Значення фауни ссавців України в господарстві Запорізької Січі.....	54
Використання фауни ссавців на Україні в період возз'єднання з Росією.....	56
Використання фауни ссавців на Слобідській Україні	57
Господарське значення сучасних мисливсько-промислових ссавців України і шляхи їх раціонального використання	61
Засць-русак.....	62
Лисиця.....	65

кінець с. 83

Тхір темний.....	67
Ондатра	67
Єнотовидний собака.....	69
Куниця лісова і куниця кам'яна.....	70
Видра і норка	70
Білка	71
Кріт.....	72
Колонок.....	74
Парнокопитні тварини.....	75
Література	77

Зміст від упорядника

ПЕРЕДМОВА.....	3
ЗМІНИ ВИДОВОГО СКЛАДУ ФАУНИ ССАВЦІВ УКРАЇНИ В ХІ—ХХ ст. ТА ЇХ ПРИЧИНИ	5
Види ссавців, що зникли на території України протягом останнього тисячоліття	6
Дикий кінь — <i>Equus equus</i>	6
Кулан — <i>Azinus hemionus</i>	9
Тур — <i>Bos primigenius</i>	11
Зубр — <i>Bison bonasus</i>	13
Сайга — <i>Saiga tatarica</i>	15
Сіноставець малий — <i>Ochotona pusilla</i>	17
Рудуватий ховрах — <i>Citellus major</i>	17
Летюча білка — <i>Pteromys volans</i>	18
Росомаха — <i>Gulo gulo</i>	18
Соболь — <i>Martes cibellina</i>	19
Зміни сучасної фауни ссавців на Україні протягом ХІ—ХХ ст.	21
Лось — <i>Alces alces</i>	21
Олень благородний — <i>Cervus elaphus</i>	23
Козуля — <i>Capreolus capreolus</i>	25
Дика свиня — <i>Sus scrofa</i>	27
Бобер — <i>Castor fiber</i>	30
Бабак — <i>Marmota bobak</i>	35
Ведмідь бурий — <i>Ursus arctos</i>	37
Вовк — <i>Canis lupus</i>	39
Корсак — <i>Vulpes corsak</i>	41
Видра — <i>Lutra lutra</i>	42
Куниця лісова — <i>Martes martes</i>	43
Борсук — <i>Meles meles</i>	45
Рись — <i>Felis lynx</i>	46
Кіт дикий — <i>Felis silvestris</i>	46
Вихухіль — <i>Desmana moschata</i>	48
ЗНАЧЕННЯ ДИКИХ ЗВІРІВ У ГОСПОДАРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ НА УКРАЇНІ	51
Використання фауни ссавців за часів Київської Русі	51
Використання фауни ссавців України за часів литовсько- польського панування	53
електронна бібліотека Теріологічної школи: www.terioshkola.org.ua/ua/library.htm	85

Значення фауни ссавців України в господарстві Запорізької Січі	54
Використання фауни ссавців на Україні після її возз'єднання з Росією	56
Використання фауни ссавців на Слобідській Україні	57

**ГОСПОДАРСЬКЕ ЗНАЧЕННЯ СУЧАСНИХ МИСЛИВСЬКО-
ПРОМИСЛОВИХ ССАВЦІВ УКРАЇНИ І ШЛЯХИ ЇХ
РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ..... 61**

Заєць-русак *	62
Лисиця	65
Тхір темний.....	67
Ондатра	67
Єнотовидний собака	69
Куниця лісова і куниця кам'яна	70
Видра і норка	70
Білка	71
Кріт	72
Парнокопитні тварини	75

Література..... 77

Зміст 83